

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ДРУГОГО (МАГІСТЕРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

на тему:

**«Формування ціннісних орієнтацій та громадянської
компетентності здобувачів освіти на уроках історії
України у процесі вивчення правозахисної діяльності
Оксани Мешко (1905–1991)»**

Студентки 2 курсу, групи СОІ-2 м
спеціальності 014 «Середня освіта»
(за предметними спеціальностями)
предметної спеціальності
014.03 «Середня освіта (Історія та
громадянська освіта)»
Кондрат Тетяни Володимирівни

Керівник:
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
і методики викладання історії
Дрогомирецька Людмила Романівна

Рецензент:
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
і методики викладання історії
Галицька-Дідух Тамара Вячеславівна

АНОТАЦІЯ

Кондрат Т.В. Формування ціннісних орієнтацій та громадянської компетентності здобувачів освіти на уроках історії України у процесі вивчення правозахисної діяльності Оксани Мешко (1905–1991). м. Івано-Франківськ, 2025. 164 с.

Робота присвячена комплексному теоретичному обґрунтуванню та розробці методики формування ціннісних орієнтацій і громадянської компетентності учнів старших класів на матеріалі правозахисної діяльності Оксани Мешко.

Проаналізовано науково-теоретичне забезпечення процесу формування громадянської компетентності здобувачів освіти. Проведено історіографічний та джерелознавчий аналіз тематики правозахисної діяльності Оксани Мешко, що дозволило визначити стан наукової розробки проблеми.

Розкрито поняття «громадянська компетентність», визначено його сутність, структуру та складові. Здійснено аналіз нормативно-правової бази формування ціннісних орієнтацій та громадянської компетентності здобувачів освіти на уроках історії України в ЗЗСО.

Висвітлено аснoвні аспекти правозахисної діяльності Оксани Мешко. Зокрема, проаналізовано чинники, що вплинули на формування її світогляду, та визначено ключові етапи її участі у дисидентському русі другої половини ХХ століття.

Проаналізовано дидактичні можливості постаті О. Мешко для формування громадянської компетентності у здобувачів середньої освіти та запропоновано конкретні форми, методи і прийоми роботи для її формування при вивченні правозахисної діяльності О.Мешко на уроках історії України у школі.

Ключові слова: громадянська компетентність, ціннісні орієнтації, правозахисна діяльність, дисидентський рух, Оксана Мешко, методика викладання історії, історія України, старша школа.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ І ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ.....	8
1.1 Науково-теоретичне забезпечення формування громадянської компетентності здобувачів освіти.....	8
1.2. Джерельна база та стан наукової розробки тематики правозахисної діяльності О. Мешко.....	14
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В 11 КЛАСІ.....	19
2.1. Поняття «громадянська компетентність»: сутність, структура та складові. Нормативно-правова база формування громадянської компетентності у здобувачів освіти.....	19
2.2. Методика формування громадянської компетентності на уроках історії України в ЗЗСО: теоретичний аспект.....	29
РОЗДІЛ 3. ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОКСАНИ МЕШКО.....	38
3.1. Формування світогляду та початок громадської діяльності Оксани Мешко.....	38
3.2. Участь Оксани Мешко в правозахисному русі другої половини ХХ ст.....	48
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОКСАНИ МЕШКО.....	69
4.1. Аналіз дидактичних можливостей прикладу правозахисної діяльності О. Мешко для формування громадянської компетентності у здобувачів освіти.....	69
4.2. Форми та методи формування громадянської компетентності на уроках історії на прикладі діяльності О. Мешко.....	77
ВИСНОВКИ.....	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	99
ДОДАТКИ.....	105

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження зумовлена низкою суспільно-політичних та освітніх чинників. Сучасна російсько-українська війна, у якій Україна відстоює свою незалежність, суверенітет та європейський вибір, висуває нагальну вимогу формування національно свідомої учнівської молоді. Ця молодь має бути наділена громадською відповідальністю, високими духовними цінностями та глибокими патріотичними почуттями.

Ця суспільна потреба корелюється з оновленими освітніми пріоритетами: сучасні освітні стандарти та концепція Нової української школи (НУШ) визначають домінантним завданням шкільної історичної освіти формування цілісного комплексу життєво необхідних компетентностей, зокрема соціальної та громадянської. Це вимагає від педагогів пошуку нових, ціннісно-орієнтованих методик, які здатні перетворити вивчення історичного матеріалу на ефективний інструмент виховання активного та свідомого члена суспільства.

Незважаючи на значний ціннісний та виховний потенціал українського правозахисного руху 1960–1980-х років (дисидентства) як невід’ємної складової національно-визвольної боротьби, у сучасній методиці викладання історії України відчувається брак розроблених, системних підходів щодо ефективної інтеграції матеріалу про цих героїв у навчальний процес. Таким чином, виникає науково-методична проблема: існує суперечність між суспільною потребою формування громадянської компетентності на прикладах національних правозахисників та недостатньою методичною розробленістю засобів її реалізації на уроках історії України.

Саме тому особливої актуальності набуває дослідження механізмів формування ціннісних орієнтацій та громадянської компетентності через вивчення правозахисної діяльності Оксани Мешко (1905–1991). Її постать, як правозахисниці, члена Української Гельсінської групи, є яскравим прикладом громадянської мужності, незламності та відданості ідеалам свободи в умовах тоталітарного режиму. Вивчення боротьби О. Мешко за права людини є не лише освітнім, але й стратегічним завданням, оскільки забезпечує формування у

здобувачів освіти стійких ціннісних орієнтацій та розвиток активної громадянської позиції, що є критично важливим для зміцнення сучасного українського суспільства.

Об'єктом дослідження є процес формування громадянської компетентності та ціннісних орієнтацій здобувачів освіти на уроках історії України, зокрема під час вивчення правозахисного руху.

Предмет дослідження: методи і прийоми формування громадянської компетентності та ціннісних орієнтацій учнів 11-х класів закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) засобами вивчення правозахисної діяльності Оксани Мешко.

Мета роботи: теоретично обґрунтувати та розробити методику формування громадянської компетентності й ціннісних орієнтацій старшокласників на уроках історії України через використання дидактичного потенціалу правозахисної діяльності Оксани Мешко.

Для досягнення вище зазначеної мети потрібно виконати наступні **завдання:**

- проаналізувати теоретичні засади формування громадянської компетентності, визначивши її сутність, структуру, складові поняття, нормативно-правову базу та методику формування на уроках історії України в ЗЗСО;
- дослідити правозахисну діяльність Оксани Мешко, зокрема, проаналізувати чинники, що вплинули на формування її світогляду, та визначити ключові етапи її участі в дисидентському русі другої половини XX ст.;
- обґрунтувати дидактичний потенціал постаті Оксани Мешко як засобу формування ціннісних орієнтацій та громадянської компетентності в учнів 11-х класів ЗЗСО;
- розробити та систематизувати ефективні форми, методи та прийоми роботи для формування громадянської компетентності на уроках історії на прикладі діяльності О. Мешко.

Для досягнення поставленої мети та виконання завдань дипломної роботи було використано комплекс **методів дослідження**. Зокрема, методи аналізу та синтезу; узагальнення та систематизації застосовувалися для формування цілісного уявлення про історико-педагогічні джерела, для визначення сутності, структури та складових громадянської компетентності, а також для упорядкування розробленої методики. При дослідженні правозахисного руху в Україні, вивченні життєвого шляху та діяльності Оксани Мешко використовувався історико-логічний метод. Для теоретичної побудови та обґрунтування структури розробленої методики формування громадянської компетентності на прикладі діяльності О. Мешко застосовувались методи порівняльно-педагогічного аналізу і моделювання.

Наукова новина дослідження полягає у комплексному теоретичному обґрунтуванні та розробці методики формування ціннісних орієнтацій і громадянської компетентності учнів старших класів на матеріалі правозахисної діяльності Оксани Мешко. У дипломній роботі теоретично обґрунтовано дидактичний потенціал та визначено критерії використання постаті та правозахисної діяльності Оксани Мешко як ефективного засобу ціннісно-орієнтованого навчання на уроках історії України в старших класах; розроблено та систематизовано методику формування громадянської компетентності та ціннісних орієнтацій учнів 11-х класів ЗЗСО на прикладі вивчення біографії та діяльності О. Мешко, а також експериментально підтверджено її ефективність.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їхнього багатоаспектного використання. Дослідження суттєво доповнює вже наявні наукові та науково-дослідні матеріали з історії українського дисидентського руху другої половини XX століття та участі в ньому Оксани Мешко. Ключовою складовою практичного застосування є можливість використання розробленої методики та дидактичного матеріалу, представленого в окремих розділах, у методичній роботі вчителів історії. Це стосується формування у здобувачів освіти громадянської компетентності та ціннісних орієнтацій на уроках історії України в 11-х класах закладів загальної середньої

освіти (ЗЗСО). Матеріали дипломної роботи можуть бути використані для поглибленої підготовки учнів до участі у всеукраїнських олімпіадах з історії, конкурсах наукових робіт в рамках Малої академії наук України (МАН) та інших наукових форумах.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом представлення проміжних результатів роботи на звітній науковій конференції студентів Карпатського національного університету імені Василя Стефаника за 2025 р.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, основної частини (що включає чотири розділи із двома підрозділами в кожному), висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальна кількість сторінок дипломної роботи становить 164 с.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ І ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

1.1. Науково-теоретичне забезпечення формування громадянської компетентності здобувачів освіти

Громадянська компетентність є невід’ємною складовою сучасної освітньої стратегії — компетентнісного підходу. Цей підхід, детально описаний у концепції «Нова українська школа: основи Стандарту освіти», розглядається як структурний елемент, що забезпечує міцний зв’язок між закладом освіти та реальним світом, а також життєвими потребами особистості [41]. Крім того, відповідно до Рекомендацій Європейського Парламенту та Ради Європи, соціальна та громадянська компетентності визначені як ключові, які необхідно інтегрувати в зміст усіх навчальних предметів [1].

Фундаментальною основою функціонування закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) є нормативно-правова база системи освіти України. Формування загальних та предметних компетентностей здобувачів освіти, зокрема громадянської компетентності, чітко регламентується низкою ключових документів. До них належать: Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. (в останній редакції № 4574-IX від 21.08.2025)[1]; Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392, в останній редакції № 143 від 26.02.2020)[4], де громадянська компетентність трактується як здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов’язки з метою розвитку демократичного суспільства. Також важливе значення має наказ Міністерства освіти та науки «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України...» від 06.06.2022 р. № 527, який обґрунтовує пріоритетність громадянської компетентності, фактично ототожнюючи її з національно-патріотичним вихованням та визначаючи як одну з кінцевих освітніх цілей [3]. Освітній процес з історії безпосередньо регулюється Навчальною програмою «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи», затвердженою наказом МОН України від 03.08.2022 р. № 698 (з подальшими

змiнами). Вона визначає навчальне навантаження та очiкуванi результати, що передбачають формування вiдповiдних компетентностей [2].

Важливим джерелом для теоретичного обґрунтування дослідження є стаття І. Д. Беґа «Компетентнiсний пiдхiд як освiтня стратегiя» [32], оскiльки вона забезпечує психолого-педагогiчне та концептуальне осмислення самого феномену компетентностi. Автор, будучи провiдним фахiвцем у сферi виховання, критично розглядає традицiйне, широке трактування компетентностi, яке охоплює знання, вмiння, навички, цiнностi (включно з громадянською вiдповiдальнiстю) та ставлення. На протипагу цьому, вiн пропонує бiльш точне визначення, наголошуючи на тому, що компетентнiсть має бути концептуально оформлена як досвiдченiсть суб'єкта у певнiй життєвiй сферi, а не просто як його обiзнанiсть чи поiнформованiсть. І. Д. Беґ доводить необхіднiсть узгодження компетентнiсного пiдходу з iдеями педагогiки розвитку на основi принципу логiчної доповнюваностi. Це узгодження передбачає: дiяльнiсний пiдхiд, який використовується для формування теоретичної свiдомостi та перетворення суб'єкта учiння на суб'єкта розвиненої суспiльної практики. Це означає, що навчальнi надбання (iсторичнi знання) стають засобом досягнення цiлi формування людини досвiдченої (громадянина). Особистiсно орієнтований пiдхiд, на думку дослідника, повинен забезпечувати морально-духовний розвиток та формування вищих сенсiв життя через вчинок, що є ядром громадянської iдентичностi. Таким чином, праця І. Д. Беґа надає методологiчну основу для нашого дослідження, обґрунтовуючи необхіднiсть ефективного формування дiяльнiсної та цiннiсно-орієнтованої громадянської компетентностi здобувачiв освiти.

Важливим методичним пiдґрунтям для вивчення як теоретичних, так i практичних аспектiв формування громадянської компетентностi, слугує навчально-методичний посiбник Н.М. Степанової «Формування громадянської компетентностi учнiв загальноосвiтнiх навчальних закладiв вiдповiдно до вимог нових державних освiтнiх стандартiв» [45]. Це видання виступає важливим iнформацiйним ресурсом iз сучасних педагогiчних методик громадянської освiти

і виховання. Його цільовою аудиторією є не лише вчителі-предметники та класні керівники, але й адміністративний персонал закладів освіти (керівники та заступники з навчально-виховної роботи), що підкреслює комплексний характер підходу до громадянського виховання, який вимагає участі всього педагогічного колективу.

Теоретичний аспект формування громадянської компетентності детально розкрито у низці наукових праць Т.Мацейків. У статті «Потенціал курсу історії України у формуванні громадянської компетентності старшокласників» (2019) [38] авторка приділяє ключову увагу проблемі формування громадянської компетентності учнів старшої школи в процесі вивчення історії України. У цьому дослідженні Т.Мацейків не лише висвітлює теоретичні аспекти проблеми, а й здійснює ґрунтовний аналіз сучасного стану її розробки у вітчизняній науково-педагогічній літературі. Значну увагу приділено аналізу навчальних програм (курсів історії для 10–11 класів) та шкільних підручників з метою виявлення їхнього дидактичного потенціалу та можливостей у цілеспрямованому формуванні громадянської компетентності на уроках. Крім того, Т.Мацейків досліджує сучасний стан шкільної практики формування громадянської компетентності у старшокласників. Таким чином, праця надає комплексний погляд на проблему, охоплюючи нормативні, теоретичні, навчально-методичні та практичні аспекти використання курсу історії України як ефективного інструменту громадянського виховання. Висновки цієї статті слугують важливим теоретико-методичним підґрунтям для розробки методики, запропонованої у нашій роботі.

У статті «Громадянська компетентність особистості як визначальний результат історичної освіти» [37] Т. І. Мацейків проводить ґрунтовний аналіз теоретичних засад досліджуваної проблеми. Дослідниця чітко дефінує поняття «громадянська компетентність» як сукупність знань, умінь, навичок і ціннісних орієнтацій, що забезпечують успішну реалізацію особистості як громадянина. Важливим методологічним внеском є розкриття трикомпонентної структури громадянської компетентності, що включає когнітивний, ціннісний і діяльнісно-

процесуальний складники. Ця структура слугує методологічною основою для визначення критеріїв оцінювання сформованості компетентності. Окрім цього, авторка надає теоретичне обґрунтування провідної ролі та міцного потенціалу шкільного курсу історії України для формування громадянської компетентності, особливо на рівні старшої школи. Т. Мацейків формулює конкретні методичні умови, необхідні для ефективної реалізації цього потенціалу. До них належать: орієнтація освітніх результатів кожного уроку на компетентність, акцентування громадянознавчих цінностей та системне запровадження інтерактивних технологій. Ці умови є базою для розробки практичних рекомендацій у подальших розділах дипломної роботи.

Значний внесок у розробку проблеми формування громадянської компетентності на уроках історії України Т. Мацейків зробила у статті «Шляхи, форми та методи формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках історії України» [39]. Авторка акцентує на пріоритетній ролі старшої школи у цьому процесі, оскільки саме на етапі навчання в ліцеї значно розширюються знання учнів про явища суспільно-історичного життя та права людини, що безпосередньо сприяє формуванню активної громадянської позиції та готовності захищати власні й чужі права. Т. Мацейків стверджує, що курс «Історія України» має особливий потенціал для громадянського виховання, оскільки він дозволяє учням засвоювати (робити власними) загальнонаціональні цінності, дивлячись на конкретні, зрозумілі приклади з історії України. У статті детально охарактеризовані сучасні шляхи, форми та методи формування громадянської компетентності. На основі концепції ключових компетентностей обґрунтовано висновок, що громадянська компетентність може бути сформована у всіх своїх компонентах саме на уроках історії України. Ключові методичні вимоги для реалізації завдань громадянської освіти на уроках історії України, на думку дослідниці, такі:

- посилення у змісті навчання громадянознавчих знань та системне їх засвоєння старшокласниками;

- приділення уваги формуванню громадянських умінь учнів як окремого завдання навчального процесу;
- обов'язкове систематичне застосування інтерактивних технологій навчання, що максимально активізує позицію учня [39].

Таким чином, праці Т. Мацейків слугують методологічною базою для вибору ефективних форм та прийомів роботи, які будуть адаптовані в даному дослідженні для вивчення правозахисної діяльності Оксани Мешко.

Вагомим теоретичним внеском у дослідження громадянської компетентності є стаття Т. Ремех «Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи» [44]. Дослідниця детально розкриває сутність громадянської компетентності учня та описує її конкретні вияви, а також простежує взаємозв'язок між поняттями «громадянськість» та «громадянська компетентність». Особливо цінним для методичного дослідження є те, що окремі положення статті проілюстровані даними анкетування вчителів, що забезпечує зв'язок теоретичних концепцій із сучасною педагогічною практикою.

Особливий інтерес у контексті еволюції поняття «громадянська компетентність» представляє стаття Н. Бондаренка та С. Косянчук «Формування громадянської компетентності і розвиток національно-патріотичної свідомості учнівства: ціннісні концепти» [33]. Автори простежують зміну трактування цього поняття від кінця 1990-х років до сьогодення. Зокрема, у 1997 році поняття тлумачилося як «Процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною» [33, с.603]. Натомість, у 2022 році тлумачення стало більш детальним, діяльнісним та компетентнісно орієнтованим: «Здатність особи реалізовувати і захищати права й свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до обов'язків громадянина, брати активну участь у суспільному житті, підтримувати розвиток демократичного суспільства й утверджувати верховенство права» [33, с.603].

Практичний аспект формування громадянської компетентності ґрунтовно розглянуто у праці С. Моцак «Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання історії України» [40]. Авторка аргументовано доводить, що курс історії України в закладах загальної середньої освіти є ефективним інструментом для розвитку цієї компетентності. Авторка обґрунтовує провідну роль курсу історії України в загальноосвітній школі як одного з найефективніших інструментів громадянської освіти. На основі комплексного аналізу вимог нормативно-правових актів, Державного стандарту та чинних навчальних програм, С. Моцак розкриває потенціал історичних знань для: усвідомлення національної ідентичності; засвоєння ціннісних орієнтирів; формування активної громадянської позиції. Основна практична значущість роботи полягає у розробці методичних рекомендацій для педагогів, які слугують основою для інтеграції громадянського виховання у викладання історії.

Ключовим методичним питанням у контексті обраної тематики дипломної роботи є організація роботи з історичною постаттю на уроках історії України, особливо в 11-х класах ЗЗСО. Цей аспект вичерпно розкритий у працях І. Коляди [36] та Б. Молінської [34]. Дослідники обґрунтовують доцільність використання цієї форми роботи, підкреслюючи, що вона не лише активізує засвоєння історичних знань. Вони зазначають, що вивчення ролі окремої особистості на уроках історії сприяє виявленню причинно-наслідкових зв'язків історичного процесу і допомагає учням моделювати власні поведінкові стратегії. З огляду на формування громадянської компетентності, методична цінність цих праць полягає у наданні безпосередніх прикладів та алгоритмів роботи з історичною постаттю, що є критично важливим для формування активної громадянської позиції на прикладі діяльності видатних діячів в історії України.

Таким чином, формування громадянської компетентності є законодавчо закріпленим пріоритетом сучасної української освіти, що відповідає вимогам та цілям Концепції НУШ. Ключові документи (Закон України «Про освіту», Державний стандарт) визначають громадянську компетентність як діяльнісну здатність особистості, що вимагає її активної, відповідальної реалізації у

демократичному суспільстві. Дослідження вітчизняних науковців підтверджують, що курс «Історія України» має провідну роль та високий дидактичний потенціал для цілеспрямованого формування громадянської компетентності, особливо на рівні старшої школи. Цей потенціал реалізується через засвоєння національних цінностей та формування активної громадянської позиції учнів.

1.2. Джерельна база та стан наукової розробки тематики правозахисної діяльності О. Мешко

Дослідження життя та діяльності Оксани Яківни Мешко, як видатної учасниці правозахисного руху в Україні, вимагає комплексного аналізу як концептуальних праць із загальної історії, так і безпосередніх першоджерел, присвячених її постаті.

Основу джерельної бази магістерської роботи склали збірники архівних документів та матеріалів. Серед них — «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990)» упорядника Даниленка В. [6]. Основу цього збірника складають розсекречені документи радянських органів державної безпеки (КДБ УРСР), а також вилучені листи та твори дисидентів. Для вивчення постаті Оксани Мешко особливо важливим є документ під назвою «З інформаційного повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ про примусове лікування О. Мешко у психіатричній лікарні та заходи з компрометації В. Чорновола», датований 13 червня 1980 року [6, с. 418-419].

Для вивчення історії Української Гельсінської Групи (УГГ), в діяльності якої Оксана Мешко брала активну участь, є видання «Український правозахисний рух. Документи і матеріали» (упорядник Зінкевич О.), видане в 1978 році [8]. Цей збірник має виняткову історико-джерельну цінність. Опублікований українською діаспорою, він містить оригінальні тексти первинних документів УГГ, які були нелегально вивезені з СРСР, суттєво вплинувши на міжнародну громадську думку.

Схожим першоджерелом є «Інформаційні бюлетені Української Гельсінської Групи» (упорядник Зінкевич О.), які є збірником офіційних

повідомлень та звітів УГГ про політичні репресії [5]. Цінність цих бюлетенів полягає в тому, що вони є автентичним і синхронним джерелом інформації про діяльність правозахисників, включаючи Оксану Мешко.

Крім того, варто звернути увагу на збірник «Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Т. 1», укладений Є. Захаровим, який має виняткове біографічно-джерелознавче значення. Він систематизовано подає матеріали про ключових членів УГГ, зокрема, містить біографічну розвідку про Оксану Мешко [7, с.74–77].

Безпосереднє вивчення історії життя та діяльності Оксани Мешко розпочинається з біографічно-документального збірника «Свідчу», упорядкованого В. Скрипкою [11]. Це видання містить авторські свідчення самої О. Мешко, які охоплюють її життєвий шлях, починаючи з дитячих років і закінчуючи 1990 р. Особливу історичну та документальну цінність становлять матеріали, в яких повністю наведено вирок суду, яким вона була засуджена у січні 1981 р. [11, с.48-56].

Значний інтерес для вивчення правозахисної діяльності Оксани Мешко становлять мемуари її соратників. Важливим джерелом є видання «Запалити свічу», автором якого є видатний дисидент, політв'язень та діяч правозахисного руху Михайло Горинь. Збірник є цінним свідченням з перших рук щодо методів репресій КДБ та функціонування правозахисних організацій в Україні. Зокрема, у ньому опубліковані спогади М. Гориня про його знайомство та співпрацю з Оксаною Мешко, які він назвав «Одержима (Оксана Мешко)» [9]. Автор детально описує Мешко як невпинну у своїй діяльності та непохитну у переконаннях особистість [9, с.159–163]. Горинь підкреслює її незламність, наводячи знаменитий вислів Оксани Мешко, що став її кредо: «Дорогий мій сину! Я можу стільки, скільки можу, плюс те, що дає мені мій вічний неспокій: а що буде з Україною, якщо проспимо?» [9, с. 162]. Ця цитата слугує яскравою ілюстрацією патріотичної одержимості та громадянської мужності діячки.

Ще одним цінним джерелом є збірник «Світло людей» авторства Василя Овсієнка – дисидента, безпосередньо знайомого з Оксаною Мешко. Це

фундаментальний ресурс для дослідження правозахисного руху 1960–1980-х років, який дозволяє відтворити умови повсякденного життя та духовного стану правозахисників. Увага до постаті Оксани Мешко приділена в підрозділі «Козацька Матір (Оксана Мешко)» розділу «Прямостояння», де Василь Овсієнко подає розгорнуту історію її життєвого шляху [12].

Нарешті, додатковим важливим ресурсом є біографічне досьє про Оксану Мешко, розміщене у Віртуальному музеї «Дисидентський рух в Україні» (Харківська правозахисна група). Це комплексне вторинне джерело, яке систематизує ключові факти біографії: від репресій родини та власних ув'язнень до її вирішальної ролі члена-захисника і фактичного керівника Української Гельсінської Групи. Цей матеріал слугує незамінним довідковим інструментом для швидкої верифікації фактів та усвідомлення її особистого подвигу як «Козацької матері» на тлі опору радянському режиму [28].

Дослідження життя та діяльності Оксани Яківни Мешко як видатної учасниці правозахисного руху в Україні вимагає комплексного аналізу як концептуальних праць із загальної історії, так і безпосередніх монографічних видань, присвячених правозахисному руху.

Спершу необхідно зосередити увагу на виданнях, що окреслюють загальний історичний та суспільно-політичний контекст другої половини ХХ ст. Цей контекст, що охоплював економічні та культурні сфери життя, безумовно впливав на характер діяльності Оксани Мешко. Із праць із загальної історії України повоєнного періоду варто виділити монографію Барана В. «Україна: новітня історія (1945–1991)», яка комплексно та глибоко висвітлює історію України від завершення Другої світової війни до відновлення її незалежності у 1991 році [46].

У питанні дослідження історії дисидентського руху в Україні доступна значна кількість наукових доробок. Для розуміння концептуальних засад, розвитку та здобутків дисидентства в другій половині ХХ століття найбільш вичерпними є монографії: Бажана О. та Данилюка Ю. «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)» [17], Даниленка В. «Українське суспільство в

1960-х – 1980-х рр. Історичні нариси» [19], Касьянова Г. «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років» [22], Клочка Р. «Невидима битва. Як дисиденти боролись за незалежність» [23], Курносова Ю. «Інакомислення в Україні: 60-ті – перша половина 80-х рр» [24] та Русначенка А. «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років» [25].

Праця Бажана О. та Данилюка Ю. «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)» охоплює весь період дисидентського руху. О. Мешко, згадується у розділах, присвячених правозахисному етапу (1970-ті рр.) та діяльності Української Гельсінської Групи (УГГ), де вона відігравала ключову роль. Це джерело для розуміння загальної хронології та структури опозиції [17].

У виданні «Українське суспільство в 1960-х – 1980-х рр. Історичні нариси», В. Даниленко зосереджується на суспільно-політичних процесах та соціальній історії періоду, що допомогло зрозуміти середовище, з якого вийшла О. Мешко, та загальні умови репресій і функціонування радянського суспільства, що вплинули на її рішення долучитися до активної боротьби [19].

Монографія Г.Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років» є фундаментальною для розуміння ідеологічної бази та інтелектуального середовища, в якому діяла Оксана Мешко, хоча її особиста діяльність розкривається в контексті функціонування УГГ [22].

Праця Р.Клочко «Невидима битва. Як дисиденти боролись за незалежність» висвітлює методику діяльності УГГ, зокрема роботу з інформацією, складання заяв, протести та взаємодію з міжнародною спільнотою, в чому О. Мешко була надзвичайно активною [23].

Ю.Курносов в монографії «Інакомислення в Україні: 60-ті – перша половина 80-х рр» аналізує суть, еволюцію та географію інакомислення. Монографія допомагає ідентифікувати місце діяльності Оксани Мешко у загальній структурі інакомислення та зрозуміти, з якими репресивними механізмами вона стикалася [24].

А.Русначенко у праці «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років» розглядає дисидентство як частину національно-

визвольної боротьби. О. Мешко, як «Козацька Матір», і її роль у боротьбі за незалежність і права людини, описані як важливий елемент цього руху. У праці містяться згадки про її арешт та заслання як приклад репресій проти УГГ [25] .

Видання «Страсна дорога Оксани Мешко», упорядником якого є Л. Картальова, присвячене 115-ій річниці від дня народження правозахисниці. За своєю суттю, ця праця є біобібліографічним довідником, присвяченим стислому, але систематизованому висвітленню життя та діяльності Оксани Мешко. Основна цінність видання полягає в його багатофункціональності: воно містить систематизований бібліографічний перелік літератури про Оксану Мешко, що значно спрощує пошук інформації; окремий підрозділ, присвячений вшануванню її пам'яті після смерті. Довідник ілюстрований фотографіями, що охоплюють різні періоди життя. О.Мешко [21].

Таким чином, джерельна та історіографічна база для дипломного дослідження, присвяченого формуванню громадянської компетентності на прикладі діяльності Оксани Мешко, є достатньою та багатоаспектною, що забезпечує міцне підґрунтя для його успішного виконання.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В 11 КЛАСІ

2.1. Поняття «громадянська компетентність»: сутність, структура та складові. Нормативно-правова база формування громадянської компетентності у здобувачів освіти.

Формування громадянської компетентності у здобувачів освіти є ключовим елементом компетентнісного підходу. Цей процес цілеспрямовано готує випускників до відповідальної, активної та ефективної участі в житті демократичного суспільства. Громадянська компетентність передбачає не лише набуття знань про права, обов'язки та демократичні цінності, але й уміння їх практичного застосування. Це проявляється через такі форми діяльності, як участь у виборах, органах самоврядування та соціальних проєктах. Таким чином, ця компетентність є фундаментальною основою для становлення свідомого громадянина, готового до зваженого прийняття рішень та активної розбудови держави.

Розглянемо компетентнісний підхід як основну освітню стратегію сучасності. Сучасні інноваційні зміни вимагають від освіти підготовки творчих і діяльних громадян, здатних до життєвого самовизначення. Новітня освітня філософія зосереджується на формуванні духовного світу особистості, утвердженні загальнолюдських цінностей та забезпеченні умов для життєвої самореалізації учнів. Відповідно, навчальна діяльність має не просто надавати знання, а формувати компетентність – загальну здатність застосовувати знання, досвід, цінності та здібності, набуті під час навчання [35, с.52].

Визначення компетентності в літературі є багатогранним і не має єдиної однозначності. Поширеним є розуміння компетентності як сукупності знань і вмінь, необхідних для ефективної діяльності, що включає здатність аналізувати інформацію та прогнозувати наслідки (С. Гончаренко). Більшість українських науковців, погоджуючись із широким трактуванням поняття, визначають компетентність як здатність реалізовувати знання, досвід і вольовий стан для

вирішення проблем у конкретних обставинах. Таким чином, набуття ключових компетентностей не зводиться до кількості знань, а вимагає свідомого ставлення та активності особистості у різних видах діяльності [35, с. 53].

Бех І. пропонує розуміти термін «компетентність» як досвідченість суб'єкта у певній життєвій сфері, а не лише його обізнаності чи поінформованості. Дослідник виділяє два рівні формування компетентностей в учнів: нижчий рівень — формується стихійно, шляхом спроб і помилок, має недостатню узагальненість та обмежений у перенесенні на нові обставини. Його мотив - необхідність пристосовуватись до вимог життя; вищий рівень — повинен забезпечуватись сучасною освітою. Він ґрунтується на науковому понятті як єдності, де наукова основа визначає логіку практичного виконання. Це інтелектуально-моральна саморегуляція, спрямована на ефективне вирішення життєвих проблем [32, с.1-3].

В основі концепції Нової Української Школи зазначено, що компетентнісний підхід є тією ланкою, що поєднує заклад освіти із реальним світом і потребами, які ставляться перед людиною протягом життя. Термін «компетентність» подається як: «поєднання знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, особистих якостей, що визначає здатність особи успішно провадити діяльність у нових непередбачуваних умовах» [41, с.10].

Наскрізні вісім ключових компетентностей, визначених у «Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи», мають бути інтегровані у зміст усіх навчальних предметів:

1. Спілкування рідною/державною мовою.
2. Спілкування іноземними мовами.
3. Математична компетентність та основні компетентності у природничих науках і технологіях.
4. Інформаційно-цифрова компетентність.
5. Уміння вчитися впродовж життя.
6. Соціальна та громадянська компетентності (у тому числі компетентності для демократичного громадянства).

7. Ініціативність і підприємливість.

8. Обізнаність та самовираження у сфері культури [41, с. 11].

Аспект важливості формування учнів як свідомих громадян своєї держави окреслювали в своїх працях багато педагогів. Наприклад, Григорій Ващенко у книзі «Виховний ідеал» наголошував на важливості не лише теоретичного вивчення історії, але й практичного виконання учнями своїх громадянських обов'язків і відповідальності за них перед шкільною громадою та педагогами: «... Не досить озброїти учнів знаннями, навіть знаннями з історії нашого народу, ... Крім слова, потрібне ще й діло. Учні мають привчатися виховувати свої громадські обов'язки й відповідати за них перед шкільною громадою і педагогами...» [45, с. 4].

Василь Сухомлинський розглядав громадянське виховання як одну з головних педагогічних проблем. Він визначав підлітковий вік як особливий період у формуванні громадянина і був упевнений, що ознаки громадянина виховуються багатьма впливами: «Задовго до повноліття наш підліток має жити громадянськими думками й сприйманнями», «Справжнє громадянське виховання у процесі навчання починається там, де думка надихає, пробуджує й утверджує прагнення до морального ідеалу» [45, с. 4].

Увага до громадянської компетентності має світовий масштаб, будучи об'єктом інтересу державних структур, громадських організацій та фахівців у сфері освіти. Починаючи з 1971 року, міжнародна програма досліджень у галузі громадянської освіти CIVED здійснювала дослідження у понад 20 країнах. У 1970-х роках громадянська освіта передбачала знання теоретичної бази, визнання демократичних цінностей та підтримку національних і місцевих органів влади. На зламі століть метою громадянської освіти став розвиток цивільних компетенцій. Згідно з CIVED, до критеріїв їх оцінювання належать: знання та вміння, основні поняття, відносини, політична та громадянська активність [45, с. 4-5].

Сучасні вітчизняні дослідники комбіновано підходять до визначення громадянської освіти. Відповідно, її мета полягає у підготовці юнацтва до

активної участі в житті демократичного суспільства та розвитку демократичної культури. Процес виховання передбачає, що люди мають навчитися бути активними, вільними, творчими та дієвими громадянами: вміти критично мислити, знати та реалізовувати свої права й обов'язки, працювати в колективі, вести діалог та шукати компроміси [45, с. 5].

Єдиного загальноприйнятого визначення громадянської компетентності не існує. Сучасні фахівці в сфері науки та педагогіки по різному формулюють термін «громадянська компетентність» та зміст її, безумовно є подібним.

Н. Степанова пропонує найбільш повне та змістовне визначення: «Громадянська компетентність – це інтегративна якість особистості, що дозволяє їй усвідомлено, відповідально і ефективно користуватися громадянськими правами і свободами, виконувати обов'язки громадянина, займати активну громадянську позицію, поділяти цінності демократичного суспільства, бути патріотом своєї Батьківщини, шанобливо ставитися до народів і культур інших країн» [45, с. 11].

О. Кучер інтерпретує поняття у широкому сенсі (як функцію громадянського суспільства, що формує фундамент для ефективної діяльності) та у вузькому сенсі (як показник діяльності особи, соціалізованої під впливом громадянських знань, умінь та навичок) [44, с. 35-36].

Т. Смагіна наголошує, що це здатність особи відповідально діяти в суспільстві, що охоплює колективне прийняття рішень, толерантність, узгодження інтересів із запитамі громади та активну участь у демократичних процесах [44, с. 36].

О. Пометун визначає цю компетентність як ключову здатність особистості, яка дозволяє активно, відповідально та результативно користуватися своїми правами та виконувати обов'язки з метою сприяння розвитку демократичного суспільства [44, с. 37].

Т. Ремех підтримує поширену версію: «Громадянська компетентність — це готовність і здатність особистості активно й ефективно діяти відповідно до демократичних принципів і громадянської позиції» [44, с. 37].

Зміна дефініції поняття «громадянська компетентність» є показовою (Див. Додаток А). У 1997 році вона зводилась до «Процесу формування громадянськості як інтегрованої якості особистості... що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною». У 2022 році тлумачення стало більш деталізованим: «Здатність особи реалізовувати і захищати права й свободи... брати активну участь у суспільному житті, підтримувати розвиток демократичного суспільства й утверджувати верховенство права» [33, с. 603].

Питання структуризації громадянської компетентності також не має єдиного формулювання. Ю. Підлесна структурує громадянську компетентність як поєднання ціннісно-ментального, соціокультурного, фахового та морально-етичного компонентів, розглядаючи її як сукупність знань, навичок і вмінь, що є рушійною силою індивідуальної та колективної активності особистості.

О. Пометун виділяє знаннєвий (уявлення, знання), діяльнісний (уміння, навички) та ціннісно-мотиваційний (ставлення, орієнтації) елементи, доповнюючи їх процесуальним або особистісно-творчим складником [44, с. 37].

Ця триєдина структура (знання — цінності — діяльність) є домінуючою у наукових колах, однак деякі дослідники, зокрема О. Кучер, пропонують розширити її, включивши рефлексивний компонент [44, с.37].

Ремах Т. пропонує власний варіант структурування громадянської компетентності (додаток Б). На її думку, громадянська компетентність охоплює чотири взаємопов'язані компоненти. Мотиваційний компонент відображає прагнення й інтерес особистості до аналізу соціальних інститутів, ініціативу та бажання досягати поставлених цілей. Ціннісний компонент охоплює цільові установки, здатність до відповідальності, підтримку інших і паритетну взаємодію, що ґрунтується на усвідомленні демократичних цінностей, гідності людини та толерантності. Когнітивний компонент передбачає наявність громадянознавчих знань, уявлень про власні соціальні ролі, розуміння прав і свобод людини, механізмів їх захисту, а також знання про функціонування органів влади та прийомів взаємодії з оточенням. Операційно-поведінковий

компонент — це готовність і здатність орієнтуватися в ситуації, впливати на неї, брати компетентну участь у суспільному житті, ухвалювати рішення та контролювати свою діяльність, використовуючи широкий спектр вербальних, комунікативних, інтерактивних і рефлексивних умінь (зокрема лідерство, командність та обґрунтування власної позиції) [44, с.38].

Спираючись на дослідження Т. Смагіної, формування громадянської компетентності учня — це комплексний процес, що передбачає вдосконалення громадянознавчих знань про взаємозв'язки в системі «громадянин — суспільство — держава», розвиток практичних умінь і моделей поведінки, засвоєння громадянських цінностей та особистісних смислів, а також набуття досвіду самостійного розв'язання проблем публічного й приватного життя. Цей процес забезпечує формування активної громадянської позиції випускника, сприяючи його успішній самореалізації в умовах свободи та свідомого вибору [44, с.38].

Сформованість громадянської компетентностей учнів, на переконання Т. Ремех, виявляється через п'ять громадянських компетенцій (див. Додаток В):

- 1) соціально-комунікативна — здатність спілкуватись, вести конструктивний діалог та брати участь у громадянському обговоренні суспільних проблем;
- 2) інформаційно-медійна — вміння критично мислити, шукати, аналізувати й оцінювати інформацію, а також критично оцінювати медіаповідомлення;
- 3) солідарність, розв'язання соціальних конфліктів, проблем — здатність до мирного співіснування в умовах різноманіття, толерантного розв'язання соціальних суперечностей та успішної взаємодії;
- 4) відповідальний соціальний вибір й ухвалення рішень — готовність до обґрунтованого рішення на основі усвідомленого та виваженого вибору;
- 5) громадянську участь — установка на відповідальну суспільну діяльність та навички участі в соціальних і політичних процесах [44, с.38].

Важливим є нормативно-правове обґрунтування громадянської компетентності в освітній системі України. Стаття 12 Закону України про освіту 2017 року (в останній редакції № 4574-IX від 21.08.2025) визначає мету загальної

середньої освіти: різнобічний розвиток, виховання й інтеграція особистості, здатної до повноцінного існування в суспільстві. Ця особистість мусить бути здатною до повноцінного існування в суспільстві та культурної співпраці з природою, володіти прагненням до самовдосконалення й безперервного навчання, буде підготовлена до усвідомленого життєвого вибору та самоздійснення, матиме почуття відповідальності, готовність до професійної діяльності й громадянської ініціативності. Досягнення цієї мети забезпечується шляхом формування ключових компетентностей, серед яких і громадянські та соціальні компетентності, що тісно пов'язані з ідеями демократії, справедливості, прав людини та добробуту [1].

Стаття 28 Закону України «Про освіту» закріплює право учнів на громадське самоврядування. Це право розглядається як ключовий механізм для застосування знань про свої права та свободи у шкільному середовищі. Громадське самоврядування в закладі освіти визначено як право учасників освітнього процесу (безпосередньо або через обрані органи) колективно вирішувати питання організації навчання, забезпечення своїх прав та інтересів, дозвілля, а також брати участь в управлінні закладом та громадському контролі в межах, визначених законом [1].

В Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти (в останній редакції № 143 від 26.02.2020) поняття «громадянська компетентність» пояснює як здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Зауважимо, що в даному документі також присутні тлумачення термінів: ключова компетентність (спеціально структурований комплекс характеристик (якостей) особистості, що дає можливість їй ефективно діяти у різних сферах життєдіяльності і належить до загальногалузевого змісту освітніх стандартів); ключова компетенція (певний рівень знань, умінь, навичок, ставлень, які можна застосувати у сфері діяльності людини); компетентнісний підхід (спрямованість навчально-виховного процесу на досягнення результатів, якими є ієрархічно підпорядковані ключова, загальнопредметна і предметна (галузева)

компетентності); компетентність (набута у процесі навчання інтегрована здатність учня, що складається із знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці) [4].

Деталі формування громадянської компетентності в закладах освіти визначаються в рамках Освітньої галузі «Суспільствознавство» (яка включає історію та суспільствознавчі курси) вказано в розділі 3. Метою цієї освітньої галузі є всебічний розвиток учня як особистості, яка: керується гуманістичними цінностями; усвідомлює себе громадянином України; успішно самореалізовується у сучасному суспільстві.

Для досягнення цієї мети перед галуззю «Суспільствознавство» ставляться такі ключові завдання: забезпечити учням можливість ефективно самореалізовуватися у глобалізованому світі; брати участь у житті демократичної держави (через набуття ключових та галузевих компетентностей); розвивати критичне мислення та формувати власну ідентичність, а також виховати повагу до прав людини та соціально відповідальну поведінку. Реалізація галузі «здійснюється через: окремі навчальні предмети (історія, право, економіка) та інтегровані курси (наприклад, громадянська освіта) [4].

Ключовим документом, що визначає необхідність виховання учнів як свідомих громадян-патріотів, які володіють знаннями історії, державною мовою, усвідомлюють свої права та обов'язки, а також готові долучатися до розбудови демократичного суспільства і захисту держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, є Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України (Наказ МОН України № 527 від 06.06.2022 у редакції № 586 від 23.06.2022) [3].

Згідно з цим документом, мета національно-патріотичного виховання полягає у: «становленні самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської

позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності» [3].

Основними напрямками реалізації Концепції є: законодавча підтримка молодіжних організацій, які здійснюють національно-патріотичне виховання; упровадження комплексної системи заходів для реалізації положень Концепції; реалізація програми військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура»); сприяння інтеграції духовно-морального виховання та громадянської освіти в освітній процес [3].

Документ прямо ототожнює патріотизм із громадянською компетентністю, визначаючи її як кінцеву мету виховання. Патріотизм розглядається як виховання учнів «тобто свідомих громадян». Безпосередня мета виховання – формування громадянина-патріота, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків. Ключові ознаки, перелічені в документі (володіння правами й обов'язками, готовність діяти для розвитку демократичного суспільства та захисту держави), є осердям громадянської компетентності [3].

Отже, громадянська компетентність є однією з ключових компетентностей, окреслених у Концепції Нової Української Школи, що робить її вагу рівноцінною важливості володіння державною мовою, математичних знань чи вміння вчитися впродовж життя. Основні нормативно-правові документи, що затверджують важливість її формування в старшій школі, включають: Закон України «Про освіту» (2017 р.); Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (2020 р.); Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022 р.). Ці документи формують цілісну правову основу для підготовки відповідальних, активних та свідомих громадян, здатних до розбудови демократичної держави.

2.2. Методика формування громадянської компетентності на уроках історії України в ЗЗСО: теоретичний аспект.

Курс «Історія України», будучи частиною циклу суспільствознавчих дисциплін, має найбільш вагомі можливості для формування громадянської

компетентності, особливо серед старшокласників. Глибоке вивчення національної історії є ключовим для становлення національної свідомості громадян. Історична освіта повинна мати чітку громадянську спрямованість, акцентуючи увагу на людському вимірі подій та їхньому ціннісному змісті. Викладання вітчизняної історії на цих засадах допомагає учням сформувати себе як свідомих громадян, усвідомити свою приналежність до суспільства та зрозуміти необхідність поваги до цінностей усіх людей, груп і націй. Історія України у старшій школі, спираючись на сучасні дослідження, охоплює ключові процеси XX–XXI століть: від етногенезу та діяльності політичних партій до державотворення, незалежності та сучасної політики країни. Це знання є критично важливим для формування національних цінностей [38, с.4-5].

Для ефективного формування громадянської компетентності на уроках історії України необхідно включити до змісту вивчення такі цільові позиції: по-перше, історія має викладатися як система інформації, що засвоюється крізь призму громадянських цінностей, умінь та навичок, необхідних для розумової діяльності; по-друге, важливо висвітлювати боротьбу за свободу і незалежність, а також формувати емоційно-ціннісне ставлення учнів до світу, інших людей та самих себе; по-третє, навчання має опиратися на розгляд історичних ідей, концепцій та подій як людської драми в конкретних життєвих ситуаціях, що забезпечить необхідний емоційний та морально-етичний вплив на учнів [38, с.5].

Також, важливо наголосити на важливості поетапного формування громадянської компетентності на уроках історії України. Мацейків Т. окреслює їх наступним чином: перший етап – усвідомлення. Він полягає у вивченні учнями історичного матеріалу, встановленні причинно-наслідкових зв'язків і глибокому розумінні значення подій з урахуванням їхньої суперечливості; другий етап – переживання. Він являє собою моральну оцінку подій історії. Вона проводиться з позицій загальнолюдських, національних, групових та особистісних цінностей (включаючи оцінку конкретних історичних осіб). На відміну від суто історичної, ця оцінка є емоційно-раціональною, а не лише раціональною. Цей етап показує, як емоції виділяють моральну значущість

історичного матеріалу на різних рівнях, а саме: глобальному (для всього людства); національному (для нації та для самого учня як її представника); соціальному (для певної групи та для учня як її члена); особистісному (для конкретних історичних осіб та інших людей). Реальність цих переживань, що залежить від того, яку позицію чи роль учень приймає на себе, стає своєрідним каналом. Через нього об'єктивні культурні цінності із зовнішнього світу інтегруються у внутрішній світ учня, перетворюючись на особисто значущі [38, с.6].

Окремим, важливим етапом після етапу переживання є етап готовності. Його суть зводиться до естетичної та особистісної оцінки вивченого матеріалу з історії України. З одного боку учень оцінює історичний матеріал через власну систему цінностей, усвідомлюючи його моральну, пізнавальну та естетичну складові. При цьому загальнолюдські цінності стають особисто значущими. Результатом є ціннісне ставлення до минулого і сучасності та готовність до свідомого й відповідального вибору. Сукупність цих ставлень становить ціннісні орієнтації особистості. З іншого боку, завдяки вивченню історії, учні з високим рівнем самосвідомості не лише пізнають і переживають духовні цінності людства, але й усвідомлюють себе як самостійну особистість із своїми поглядами та ідеалами. Це дозволяє їм реалізувати свою сформовану систему цінностей через вільний та відповідальний вибір у житті [38, с.6-7].

Сформована таким чином система громадянських цінностей, інтегруючись у внутрішній світ учня, перетворюється на його особистісні цінності, які, зовнішньо проявляючись, формують його громадянські якості та риси характеру. Виходячи з цього ланцюжка, громадянська компетентність особистості визначається як інтегрована якість, що охоплює громадянські цінності, знання та вміння, яка дозволяє людині успішно орієнтуватися в суспільстві та активно взаємодіяти з ним. Зовнішні прояви громадянських якостей покроково формують риси її характеру, як громадянина. Виходячи із вище описаного ланцюжка формування громадянської компетентності можемо зробити детальніший висновок інтерпретування даного поняття, а саме громадянська компетентність

особистості – це інтегрована якість, що охоплює громадянські цінності, знання та вміння, а також дозволяє людині успішно орієнтуватися в суспільстві та активно взаємодіяти з ним [37, с.136].

Для ефективного формування громадянської компетентності зміст освіти має бути структурований відповідно до її ключових складових. Когнітивна складова повинна містити політологічні (про державотворення, політичну систему), правові (про права людини та їх захист), економічні (про суть ринкових відносин), філософсько-культурологічні (про громадянські, демократичні та національні цінності) та соціальні знання (про ефективну поведінку і розв’язання конфліктів) [40, с.25-26].

Оперативна складова передбачає формування практичних умінь: у політичній сфері (учні мають орієнтуватися в сучасному політичному житті, визначати власну позицію, взаємодіяти з владою та ініціювати громадську активність на користь собі та громадянському суспільству); у правовій сфері (учні повинні вміти реалізовувати та відстоювати свої права і права інших, застосовувати механізми захисту власних інтересів і виконувати громадянські обов’язки в межах місцевої громади та держави, діючи згідно з чинним законодавством); морально-особистісні (необхідно ефективно спілкуватися, долати стереотипи та нетерпимість, приймати різноманітність і йти на компроміси задля соціального миру, а також приймати свідомі та відповідальні рішення в складних ситуаціях з урахуванням норм і цінностей демократичного суспільства; пізнавальні (учні повинні критично й незалежно мислити, самостійно аналізувати інформацію та критично сприймати різні концепції, залишаючись при цьому вірними основним принципам Ради Європи) [40, с.26].

Мотиваційна складова вимагає емоційного засвоєння та актуалізації громадянських цінностей, ставлень та установок: загальнолюдських (доброта, чесність, справедливість, гідність та повага (до людей, батьків, природи)); демократичних (шанування прав людини і свободи особистості як абсолютної цінності, повага до законів, визнання демократичних цінностей (свобода, справедливість, рівність) та активна громадянська позиція з впевненістю

впливати на суспільство, а також толерантність і повага до інтересів різних народів); національних (любов до України та рідного краю, повага до її культури, історії та традицій, обов'язок і відповідальність перед Батьківщиною, а також віра в духовні сили і майбутнє своєї нації) [40, с.26].

Значна частина цих складових формується в процесі вивчення історії України в 11 класі, що охоплює період з 1945 року до наших днів. Курс структурований на розділи: Розділ 1. Україна в повоєнний період, Розділ 2. Україна в умовах десталінізації, Розділ 3. Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Розділ 4. Відновлення державної незалежності України, її роль у розпаді Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Розділ 5. Становлення, розвиток України як незалежної держави, Розділ 6. Європейський вибір України. Російсько українська війна [2, с.91]. Ключовими для обраної тематики є ті розділи, що стосуються періоду системної кризи СРСР (Розділ 3) та відновлення державної незалежності (Розділ 4).

Наданий аналіз навчально-пізнавальної діяльності учнів 11-го класу, що охоплює Розділи 3 та 4 курсу історії України, є надзвичайно релевантним для дипломної роботи, присвяченої Оксані Мешко та правозахисному руху. Ці розділи, зокрема, чітко корелюють із періодом активної діяльності та життя О. Мешко (друга половина 1960-х – січень 1991 року). Таким чином, навчально-пізнавальна діяльність учнів за цими розділами формує необхідну фактологічну та концептуальну базу для розуміння її ролі.

Ефективне формування громадянської компетентності на уроках історії вимагає переосмислення методичної організації навчання, яка охоплює форми, методи, прийоми та засоби. Провідна роль у цьому процесі належить саме методам навчання.

Спробу детальної аналітики методів формування громадянської компетентності в ході вивчення історії України здійснила Мацейків Т. І. у своїй статті «Шляхи, форми та методи формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках історії України». Дослідниця наголошує, що формування

громадянської компетентності у старшокласників на уроках історії вимагає якісної зміни підходів до викладання [39, с.134].

Згідно з класифікацією, запропонованою О. Пометун та Г. Фрейманом, методи навчання за характером взаємодії між учителем та учнями поділяються на три основні групи: пасивні, активні та інтерактивні методи [39, с. 134].

Методи викладання поділяються на пасивні, активні та інтерактивні. Пасивні методи перетворюють учнів на «об'єкт» навчання, де їхня роль зводиться до відтворення матеріалу, який передається вчителем (наприклад, лекція-монолог). Активні методи роблять учнів «суб'єктами», які виконують творчі завдання, але комунікація часто залишається монологічною (вчитель-учень). Натомість, інтерактивні методи ґрунтуються на співнавчанні та постійній взаємодії всіх учасників освітнього процесу, де і вчитель, і учні є суб'єктами. Роль педагога тут зводиться до організатора і координатора. Реалізується принцип багатосторонньої взаємодії (учень-учень, учень-вчитель). Ці методи, орієнтовані на ефективну комунікацію та пізнавальні інтереси, найкраще відповідають компетентнісному підходу, даючи найбільший простір для самореалізації учня. [39, с.134].

Для організації ефективної інтерактивної взаємодії використовуються методи: груповий (співпраця в малих групах), колективний (багатостороння взаємодія усього класу) та колективно-груповий (поєднання групової та загально-класної роботи). Така модель вимагає технологічного підходу до навчання, який являє собою систему дій та взаємодії всіх учасників, деталізуючи дії не лише вчителя, а й учня. Технологія гарантує досягнення результату за умови коректного застосування. Інтерактивна технологія навчання – це така організація процесу, за якої неучасть школяра неможлива: кожен учень має конкретне завдання, за яке звітує, а від його діяльності залежить якість роботи групи та класу. Вона включає чітко спланований результат, інтерактивні методи та процедури, необхідні для його досягнення [39, с.134-135].

Кооперативна навчальна діяльність - це співпраця малих груп учнів для досягнення спільної мети, де вчитель опосередковано керує їхньою роботою

через завдання. У цій діяльності індивіди прагнуть результатів, вигідних як особисто, так і всій групі. Саме застосування кооперативних технологій в освіті є ефективним шляхом формування громадянської компетентності. При колективній формі (обговорення всім класом) вчителю слід уникати закритих питань («так/ні») і використовувати відкриті питання («як», «чому») для заохочення учнів вільно висловлювати ідеї та почуття, демонструючи увагу та повагу до кожного учасника. Також ефективному формуванню громадянської компетентності сприяють інтерактивні технології опрацювання дискусійних питань та ситуативного моделювання. Лише завдяки їхньому впровадженню учень стає активно діючим суб'єктом навчання, що є необхідною умовою для успішного розвитку цієї компетентності [39, с.135].

Особливо важливим є використання сучасних методів навчання, таких як: ігрові технології (рольові та ділові ігри, аналіз документів), проєктування (реалізація суспільно корисних справ), а також дискусії, конференції та рефлексія (твори-роздуми, бесіди). Участь у соціальних проєктах слугує моделлю практичного застосування знань, що мотивує учнів і формує їхній досвід громадянської активності [37, с.132].

Розгляд історичних персоналій на заняттях з історії України є необхідним елементом, оскільки він активізує засвоєння історичних даних, гуманізує історичні схеми та допомагає учням моделювати суспільно значущі поведінкові стратегії. Згідно з методичними настановами, цілісне пізнання історичних процесів та формування ціннісних орієнтирів учнів відбувається ефективніше через призму конкретних історичних постатей, діяльність яких сприймається та запам'ятовується краще, ніж абстрактний опис подій [36, с.128].

У процесі формування уявлень про історичну персоналію та створення її портрета, необхідно розуміти поняття «історична особа». У методичній науці під цим терміном розуміють «особистість з яскраво вираженою індивідуальністю, внесок якої в історію є вагомим». Відповідно, історичний портрет сучасні методисти визначають як характеристику особи в контексті її біографічних даних, світогляду та основних етапів життя [36, с.128].

Ефективне опрацювання історичних постатей на уроках історії є важливим елементом формування не лише загальних, а й предметно-історичних компетентностей, зокрема аксіологічної (пов'язаної з ціннісними орієнтирами), інформаційної, хронологічної, логічної та просторової [34].

Для забезпечення системного аналізу історичних постатей застосовується метод «Історичний портрет». Детальну схему його складання пропонує Молінська Б. у своїй праці «Використання методу «Історичний портрет» для розвитку компетентностей учнів на уроках історії».

Детальна схема складання історичного портрета (за Б. Молінською) поділяється на чотири ключові блоки, що забезпечують всебічний аналіз діяльності та особистості діяча:

1. Становлення особистості історичного діяча:

Укажіть ім'я історичного діяча, дату та місце народження.

Де і в яких умовах він жив, зростав, виховувався?

Як формувалися його погляди?

2. Визначення особистих якостей і рис характеру:

Як особисті якості діяча впливали на його діяльність?

Які з його особистих якостей подобаються, а які – ні?

3. Характеристика діяльності історичного діяча:

Якими були основні заняття (справи) його життя?

Які успіхи і невдачі його супроводжували?

Які верстви населення підтримували його діяльність, а які – ні, та чому?

Хто був його однодумцями, а хто – противниками, та чому?

4. Якими були наслідки його діяльності?

Завдяки чому людство пам'ятає цю людину?

Висловлення особистого ставлення до історичного діяча:

Які почуття викликає у вас його діяльність?

Як ставитеся до засобів і методів його діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Ця детальна схема передбачає комплексний аналіз: від біографічних даних і формування світогляду до оцінки наслідків діяльності та суб'єктивного ставлення учня, що посилює розвиток аксіологічної компетентності [34].

Сформованість громадянської компетентності в учнів у процесі вивчення історії України оцінюється за трьома критеріями: когнітивним, аксіологічним і процесуальним.

Когнітивний критерій полягає у здатності учнів використовувати широкий спектр громадянознавчих знань (про історію, демократичні цінності, права людини) для орієнтації в навчальних та життєвих ситуаціях. Ця здатність до актуалізації знань свідчить про глибоке розуміння принципів справедливості та механізмів реалізації своїх прав.

Аксіологічний критерій проявляється у здатності учнів виявляти громадянську самосвідомість і гідність, що ґрунтується на глибокій повазі до історії, культури та державності свого народу, а також готовності зберігати національну ідентичність. Водночас він охоплює толерантність до культурних цінностей інших націй та прагнення до загальнолюдських і демократичних цінностей, таких як права людини, справедливість і соціальна гармонія.

Процесуальний критерій відображає діяльнісні та операційні здатності учнів. Він охоплює вміння пояснювати цінність і унікальність свого народу, визначати спільність громадянських цінностей різних націй для толерантного сприйняття світу. Цей критерій також включає здатність орієнтуватися у суспільно-політичних проблемах, займати власну позицію, свідомо обирати способи відстоювання своїх прав, а також володіти комунікативними вміннями (ефективна взаємодія та прийняття рішень) і навичками роботи з інформацією (збір, аналіз, аргументація власної позиції) [38, с.8-9].

Таким чином, у ході аналізу методичної літератури, що висвітлює тематику формування громадянської компетентності на уроках історії України в ЗЗСО, можна зробити висновок про багатогранність цієї ключової компетентності, її багатошаровість і розмаїття особливостей її формування в учнів. Методи її формування зводяться у своїй більшості до пасивних, активних

та інтерактивних, які мають відповідати очікуваним результатам навчально-пізнавальної діяльності, прописаним у навчальній програмі. Окрему увагу при вивченні історії доцільно приділяти роботі з історичною постаттю для урізноманітнення навчального матеріалу та підвищення зацікавленості учнів, зокрема в тематиці історії правозахисного руху в Україні.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОЗАХИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОКСАНИ МЕШКО

3.1. Формування світогляду та початок громадської діяльності Оксани Мешко

Національна свідомість, активна громадянська позиція, патріотизм і прагнення до якісних позитивних змін, а також перетворення суспільства на демократичних засадах, були головними аспектами українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття, що зрештою призвели до відновлення незалежності України 24 серпня 1991 року. Безсумнівно, рушійною силою національного спротиву тоталітарній радянській владі був український дисидентський рух, втілений у життя національно-свідомою та сильною духом когортою людей. Активну участь у русі спротиву брала Оксана Яківна Мешко, яку завдяки її походженню та незламній підтримці дисидентського руху навіть у похилому віці охрестили «козацькою матір'ю».

Оксана Яківна Мешко (30 січня 1905 – 2 січня 1991 рр.) народилась в селі Старі Санджари, нині Новосанжарського району на Полтавщині, яке за часів Гетьманщини отримало статус сотенного містечка Полтавського козацького полку. Багатодітна сім'я Оксани Яківни мала давнє козацьке коріння, а саме походила з роду козаків, що не зазнали покріпачення. В силу цього в родині переважав сильний козацький дух та повага до традицій українського народу [21, с.7; 28].

Про рідні Старі Санджари Оксана Яківна в своїх спогадах згадує із особливим трепетом: «Я з Полтавщини. Народилася я у великому козацькому містечку Старі Санджари, що за 20 кілометрів від Полтави. Це мальовничий куточок України над річкою Ворсклою. П'ять церков височіли своїми дзвіницями. Село на п'яти пагорбах, живе, веселе, з млинами, а вечорами з піснями, що й зараз їх можна почути, але вже не на вулиці, а тільки в гуртках співочих. ... Село з давніх давен козацьке, не знало кріпацтва, і вільний козацький дух відчувався у всьому селянському устрої. Це були вільні, незалежні люди. Я благословляю своє містечко, в якому прожила всю свою найкращу пору – пору свого дитинства. Але й безхмарне дитинство моє

скінчилось дуже рано. Уже в 1919 році розмірений устрій селянського життя був порушений «революційними» хвилями.» [11, с.3-4].

Сімейне життя в родині Мешків було спокійним перших 12 років життя Оксани Яківни. Батько для того, щоб забезпечувати родину, займався торгівлею, а також маючи освіту із садівничої школи у Полтаві, насаджував сади на території округи [21, с.7]. Зі свідчень Оксани Мешко: «Мої батьки напівселяни – напівторговці, бо були безземельні, а утримувати без сталого прибутку родину в густонаселеній Полтавщині було важко. Батько мій, крім цього, насаджував сади в усій окрузі. Він скінчив садівничу школу в Полтаві. Садівництво було його найулюбленішою справою. Любив робити коло землі. Торгувати не любив, але мусив, щоб утримати свою велику родину» [11, с.3].

Життя родини Мешко до 1917 року було пов'язане з активною культурно-просвітницькою діяльністю. Зокрема, брат Оксани, Євген, брав активну участь у діяльності драматичного гуртка «Просвіта» в селі, виступаючи режисером та художником.

Однак, 1917 рік і прихід до влади більшовиків докорінно зруйнували звичний уклад. У селі розпочалися репресії, спрямовані проти національно свідомої сім'ї Оксани Яківни. Спочатку жертвою став брат Євген, який був не лише активним учасником місцевого осередку «Просвіти», але й бійцем повстанського загону отамана Біленького. За свідченнями Оксани Яківни, він загинув в одному з боїв у віці 17 років. Наступною жертвою більшовицького терору став батько, Яків Павлович. Його разом з іншими заарештованими розстріляли в Харківській тюрмі у 1920 році за невиконання волостю продовольчого податку (продподатку). Інші члени сім'ї та родичі також зазнали репресій з боку більшовиків: брат Оксани Іван, задля уникнення політики червоного терору, добровільно долучився до лав Червоної Армії; два брати матері Оксани Яківни були заарештовані: Дмитра Янка, інваліда праці, заарештували в Харкові, і його подальша доля залишилася невідомою; Олександра Янка, колишнього члена Української Центральної ради та урядовця Директорії, було засуджено до розстрілу «за участь у контрреволюційній

організації». Також, під час «Великого терору» був розстріляний двоюрідний брат Оксани Мешко, Євген, через нібито «агітацію» під час проходження військової служби [11, с. 4; 21, с. 4; 28].

Особливо жорстоким та вочевидь болісним для Оксани Яківни став розстріл її батька, адже причина його арешту не була відома родичам. Із спогадів Оксани Мешко: «Весною 1920 року військовий червоний загін, зганяв до волости людей на сходку. В покару за невиконання продподатку брали заложників. У число заложників потрапив і мій сорокалітній батько Яків Мешко не відомо, за якою ознакою: чи то за рахунком десятого, чи близько в колі стояв, чи накинув оком напасник, бо не був заборгований волості. Погнали заарештованих в Губчека... Розстріляли батька в Харкові, на Холодній горі, у грудні 1920 року (так було зазначено в довідці). По арешті батька розпочалося переслідування місцевою владою рад нашої родини і родичів — незаконні реквізиції продуктів, худоби, господарського реманенту...» [12, с.278].

Не менш трагічною була подальша доля матері Оксани, Марії, та дітей, які залишилися живими. Після описаних вище репресій та розстрілів їх вигнали з рідного дому, при цьому реквізувавши худобу та все цінне майно. Матір із двома молодшими дітьми, включно з Оксаною, прийняла до себе бабуся — мати розстріляного батька. Сама Оксана Мешко так згадувала цей період: «Тим часом нас вигнали з нашого рідного дому: матір і двоє молодших дітей, в тому числі й мене. Реквізували худобу і більш-менш цінне майно. Нас прийняла до себе в стареньку хатину бабуся – батькова мати» [11, с. 4]. Деякий час по тому з'явилася надія на повернення: брат Іван прибув у рідну місцевість уже в складі червоного загону як доброволець. Завдяки його втручанню у волості родині повернули хату в Старих Санджарах. Проте, як свідчить Оксана Мешко, відновити нормальне життя вже не вдалося: «Але уже не було чого робити. Усі розійшлись по Україні хто куди. Я поїхала до Полтави....» [11, с. 4].

Таким чином, більшовицький терор призвів не лише до фізичних втрат, але й до примусового розпорошення національно свідомої родини по території України, що стало початком самотійного життєвого шляху Оксани Мешко.

Незважаючи на досить стислий та схематичний опис раннього періоду життя Оксани Мешко в науковій літературі, аналіз її власних свідчень дозволяє зробити висновок, що період її становлення був глибоко трагічним. Дитинство (до 12 років) минуло в затишку рідного мальовничого містечка, у великій родині з давнім козацьким корінням. Натомість юність Оксани Мешко формувалася в умовах радянського порядку, який призвів до руйнації її сім'ї, загибелі деяких її членів і позбавлення рідного дому. Ці події, безумовно, мали вирішальний вплив на юну дівчину (станом на 1920 рік їй було 15 років). Вони стали своєрідним загартуванням в умовах радянської окупації українських земель та зумовили формування її стійких поглядів спротиву режиму (Додаток Г).

Після трагічних подій початку 1920-х років, що торкнулися її родини, Оксана Мешко переїхала до Полтави, де працювала і водночас навчалася в середній школі. У 1927 році вона вступила до Дніпропетровського Інституту народної освіти (ІНО) на хімічний факультет (Додаток Д).

Незважаючи на постійні перешкоди та неодноразові відрахування, вона завзято добивалася поновлення, успішно складала іспити та продовжувала навчання [21, с. 8]. У 1931 році Оксані Мешко таки вдалося закінчити інститут, склавши іспити екстерном. Її принципова позиція — не вступати до комсомолу — мала прямі наслідки: вона не мала права жити в гуртожитку і не отримувала стипендію [12, с. 278]. Сама Оксана Мешко так описувала цей час: «Життя було важке. Вічні переслідування, вічні допити, що я з куркульського роду, але ж за тодішніми радянськими мірками ми не належали до куркулів, навіть до середняків не дотягували. Трагічна доля мого батька — то власне чистка червоного розгулу на Полтавщині, та й не тільки на Полтавщині...» [11, с. 5].

Власне, таку впевнену, принципову та амбітну позицію молоді студентки Оксани Мешко можна вважати першим своєрідним сигналом її майбутньої активної участі в русі спротиву радянському режиму, який згодом лише посилювався.

Під час навчання в університеті Оксана Мешко познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Федором Сергієнком. Він був колишнім учасником

Української комуністичної партії, і вже у 1925 році разом з іншими членами партії його затримували та доставляли на Холодну гору в Харкові. Як «рядового боротьбиста» його згодом звільнили [12, с. 278].

Оксана Мешко та Федір Сергієнко одружилися у 1930 році. У них народилося двоє синів: Євген (1930 р.) та Олександр (1932 р.) (Див. Додаток Е).

У 1931 році, одразу після закінчення навчання, Оксана Яківна розпочала роботу як науковий співробітник хімлабораторії Науково-дослідного інституту зернового господарства. Поєднувати роботу та виховання дітей було вкрай складно, адже саме в ці роки радянська влада організувала політику винищення українського народу шляхом штучно створеного Голоду.

У 1935 році Федора Сергієнка заарештували вдруге. Фактично цілий рік Оксана Яківна разом із матір'ю чоловіка добивалися його звільнення, дійшовши навіть до головного прокурора УРСР. Вони досягли свого: Федора Сергієнка було звільнено, але, як з'ясувалося, за таємною угодою про співпрацю з органами НКВС. Після цього він був змушений виїхати з України в Уральський край [21, с. 8][21, с.8].

Наступні 1936–1937 роки стали для Оксани Мешко черговим випробуванням в умовах «Великого терору». У 1936 році було заарештовано її дядька Олександра Янка, колишнього члена Центральної Ради та урядовця часів Директорії. Під час допитів проти нього застосовували грубу фізичну силу, катували та повибивали зуби, а потім вивезли в невідоме місце без права зміни місця проживання [12, с. 279]. У 1937 році репресій зазнав двоюрідний брат Оксани Мешко Євген, якого розстріляли через обвинувачення в «агітації під час військової служби». Згодом у Харкові було заарештовано й іншого дядька Оксани Мешко – Дмитра Янка, доля якого надалі залишилася невідомою [12, с. 279].

Таким чином, 1930-ті роки лише посилили рішучість Оксани Мешко, оскільки політичні репресії режиму безпосередньо зачепили її найближче оточення, включаючи чоловіка та численних родичів.

У тому ж трагічному 1937 році на долю Оксани Яківни випали нові випробування: її звільнили з роботи через нібито «скорочення» та приналежність до сім'ї «ворогів народу». Щоб уникнути неминучого арешту, вона прийняла рішення виїхати до чоловіка в Тамбов. Саме там їх застала радянсько-німецька війна. Це був надзвичайно складний період: під час бомбардувань загинув старший син Оксани та Федора – Євген. Самого Федора мобілізували на фронт. Був втрачений зв'язок із матір'ю Оксани, яка залишилася на окупованій території [21, с. 8–9].

Навесні 1944 року Оксана Яківна разом із молодшим сином Олександром повернулися в Україну, оселившись спершу в Дніпропетровську, де на той час проживала її мати. На початку 1945 року вони переїхали до Києва. Саме в Києві, з 1946 року, життя Оксани Яківни набуває нового, боротьбистського змісту. У цей час у родині її сестри Віри склалася критична ситуація: чоловік Віри (член УПА) та невістка були репресовані НКВС. Син зумів втекти з німецького полону, долучився до лав УПА, де й загинув. На саму Віру здійснили декілька доносів до НКВС.

Оксана Мешко не залишилася осторонь і почала активно добиватися звільнення сестри [21, с. 9]. Цей момент став переломним, ознаменувавши її пряме включення у боротьбу проти репресивного державного апарату.

Бажання Оксани Мешко допомогти сестрі Вірі Худенко, яка потрапила під репресивний тиск НКВС, зрештою, призвело до того, що органи держбезпеки зацікавилися і нею самою. 19 лютого 1947 року в Києві на Львівській площі Оксану Яківну схопили, насильно заштовхавши в машину, і доставили до внутрішньої тюрми КДБ. Владою було сфабриковано абсурдне звинувачення сестер нібито у замаху на Микиту Хрущова, який тоді обіймав посаду першого секретаря ЦК КП(б). Оскільки жодних доказів терористичної діяльності не існувало, слідчі змушували жінок «добровільно визнати скоєне».

Оксана Мешко відмовилася підписувати протокол із самообмовою. Проте, сам факт того, що вдома у неї було знайдено книгу «Історія України-Руси» авторства М. Грушевського, а також те, що вона віддала сина до української

школи, став підставою для звинувачення у буржуазному націоналізмі. У результаті, Оксана Мешко разом із сестрою були засуджені до 10 років виправно-трудоих таборів (Додаток Є). Сама О. Мешко так згадувала свій арешт: «Десять років я одержала лише за співчуття своїй старшій сестрі Вірі Худенко, що її син був під ту пору, як член Української Повстанської Армії (УПА), вже репресований. ... Я і вона проходили в одній справі, за восьмим пунктом 56-ї статті – терор» [11, с. 5].

Реакція Оксани Яківни на тиск НКВС яскраво свідчить про її психологічну загартованість і незламний характер. Вона засвідчила: «Двадцять одну добу мене морили безсонням, двадцять одну добу я витримала не спавши. Ні один лікар не повірить, що це можливо – але я знаю, що можливо, я витримала. І ніяких самообмовлень, які мені підсовував слідчий Куценко, я не підтвердила» [11, с. 5-6]. Ця сміливість та впевненість у власній правоті підтверджується і наступною подією. Після оголошення вироку вона була змушена добиватися побачення з матір'ю та сином шляхом голодування, яке тривало сім днів, перш ніж влада дозволила їй зустріч [12, с. 311].

Для відбування покарання 42-річну Оксану Яківну відправили у притундрову зону Комі АРСР. Варто зазначити, що їй не дозволили взяти із собою теплі речі, передані матір'ю на побаченні. Цей факт є свідченням того, що режим вбачав в Оксані Мешко загрозу і цілеспрямовано намагався зламати її стійкість як яскраво вираженої опозиціонерки.

До 1954 року Оксана Яківна працювала в сільгоспзоні на Ухті, пізніше в Іркутських таборах, де була будівельником, а також била і вантажила камінь у кар'єрі [21, с. 10]. Незважаючи на фізичні та моральні муки, вона згадувала цей період так: «...Ми були звільнені від усього. Вже не було ні гострого розпачу, ні страху, ні туги за рідними, за дітьми своїми. Був тільки голод і була втома і той повільний стан переходу в духовне небуття через всепоглинаючу апатію» [12, с. 312].

Після смерті Й. Сталіна навесні 1954 року Оксана Мешко була комісована з таборів за станом здоров'я. Через два роки її повністю реабілітували,

повернули паспорт та 11 липня 1956 року видали реабілітаційне посвідчення. Під час вручення посвідчення полковник юстиції Захарченко сказав символічні слова: «... Не пам'ятайте заподіяного вам зла. Бажаю вам щастя і будьте дужі» [12, с. 312-313; 21, с. 10].

Це дало Оксані Яківні змогу повернутися до Києва. Вона відновила роботу хіміком у науково-дослідному інституті, отримала кімнату площею 12 метрів, а згодом, після смерті чоловіка, разом із сином почала будівництво власного будинку на Куренівці (вулиця Верболюзна, 16 у Києві).

Діяльність Оксани Мешко в період «еволюційного тоталітаризму» (1954–1964 рр.) та на початку «застою» (1964–1972 рр.) збіглася із зародженням руху шістдесятників. Хоча вона не мала яскраво виражених мистецьких здібностей, вона фактично долучилася до цього руху. Як коментував Є. Сверстюк: «До українського громадського життя в коло шістдесятників Оксана Яківна прийшла, тільки-но відчула брак енергійних організаторів у громадсько-культурній роботі гальмованій зусиллями партійних і каральних органів» [21, с. 11].

Участь Оксани Мешко в окреслений період характеризується як «будительська», тобто спрямована на організацію дій, що сприяли б пробудженню національної свідомості українського народу. За часів правління Микити Хрущова вона була однією з головних організаторок заходів національно-культурного спрямування в Києві, а також авторкою та співавторкою численних заяв і звернень на захист репресованих дисидентів [30, с. 432].

Конкретний приклад її організаторської діяльності простежується у спогадах Василя Овсієнка. У своєму інтерв'ю 1997 року він згадує, як Оксана Мешко наближенням ювілею Івана Котляревського у 1969 році ініціювала влаштування вечора. Вона звернулася до Євгена Сверстюка, який на її прохання написав статтю «Іван Котляревський сміється» як сценарій: «Оксана Яківна подивилася, прочитала і каже: “Трохи не так, як я хотіла, але саме те, що треба”» [10].

На думку Картальнової Л., Оксана Мешко активно брала участь у легальній та напівлегальній культурно-просвітницькій роботі шістдесятників протягом 1963–1969 років. Однак цей період хронологічно доцільно продовжити до початку 1972 року, коли радянською владою була організована друга хвиля арештів українських дисидентів, відома як операція «Блок».

Навіть після 1969 року сім'я Оксани Мешко залишалася в полі зору владних структур. На підтвердження її безперервного спротиву: після другого арешту В. Мороза у 1970 році, в помешканні Оксани Мешко та її сина Олеся Сергієнка 2 червня 1971 року було проведено обшук. Оксана Яківна відреагувала на це протестним листом до Верховної Ради та КДБ [12, с. 314; 21, с. 11-12].

Вище окреслений період життя Оксани Мешко характеризується високою активністю в українському національному русі другої половини ХХ століття. Про це свідчить, зокрема, постійна увага з боку влади: її спілкуванню з інтелігенцією постійно чинили перешкоди, а за діями, які вважалися ідейно шкідливими для режиму, встановлювалося пильне спостереження.

Репресивний тиск влади поширювався і на її сина. Олесь Сергієнко, один з активних учасників течії шістдесятників, зазнав репресій. У травні 1966 року його заарештували на 15 діб за прагнення потрапити на вечір пам'яті І. Франка. Пізніше його виключили з медуніверситету за причетність до підготовки праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». У грудні 1970 року, після виступу на похороні вбитої художниці Алли Горської, Олеся Сергієнка звільнили з роботи викладачем. Далі був згаданий обшук помешкання Мешків після арешту В. Мороза та рішучий протест Оксани Яківни до КДБ та Верховної Ради [12, с. 314; 14; 21, с. 11-12].

Свідчення самої Оксани Мешко розкривають контрверсійний характер еволюції її поглядів на так звану «хрущовську відлигу». Її світогляд трансформувався від віри в якісно-позитивні зміни до розуміння істинної суті радянської дійсності. Цей перехід можна сформулювати як розуміння того, що це була не «відлига», а лише «політика еволюційного тоталітаризму».

О. Мешко зазначала: «Була також надія, що засуджене Хрущовим сталінське беззаконня відійшло в минуле назавжди. Ця надія трималась, як згодом виявилось, тільки на моєму нерозумінні ситуації в країні. Хвиля за хвилю нарастив новий приплив засилля в ідеології невігласів-сталіністів, беззаконня. Знову радянське суспільство ніщо не об'єднувало, крім страху та бажання якось вижити, зберегти себе. Починався наступ суспільного цинізму, бездуховності, що особливо згубно відбивався на молодому поколінні» [11, с. 6].

Вирішальним моментом, що підштовхнув О.Мешко до інтенсивної «будительської» діяльності, стало відвідання рідного села Старі Санджари після виходу на пенсію. Оксані Мешко відкрилася невтішна картина руїни: село було спустошене через виселення людей на Сибір та політику влади, місцева «Просвіта» зруйнована, а цвинтар предків занедбаний.

Цей морально-психологічний стан став каталізатором її організаторських зусиль. Вона зробила висновок: «Я на пенсії і щось маю робити. Що я маю робити? Я повинна знайти людей, які розуміють конечну необхідність нашого духовного відбудовування».

Згодом вона організувала масштабну культурно-просвітницьку роботу у Києві: «Знайшла людей, прихильних до цієї ідеї, людей, які не питали, скільки їм заплатять за виступ на вечорі. Я тільки казала одно: “На громадських засадах”. І — о диво! Люди з філармонії, з усіх культурних установ — ніхто ніколи не відмовився взяти участь. У 20-ти школах Києва провели ранки й вечори української класики: українська пісня, ювілеї Шевченка, Франка, Лесі Українки, Котляревського, Довженка... Я тоді глибше зрозуміла радянську дійсність, зрозуміла, що підсудно люди хочуть іншого, хочуть діяльності за своїми бажаннями, своїми уподобаннями, праці, де вони дійсно могли б реалізувати себе як особистість» [11, с. 7].

Ця цитата відображає важливий аспект її національно-свідомої позиції: розуміння гноблення національно-культурних цінностей України, відмова від

поваги до правдивої історії та предків на прикладі рідного села, що стало мотивацією для боротьби за право українського народу на самоідентифікацію.

Отже, на світогляд та громадянську позицію Оксани Мешко вплинув комплекс чинників, а саме: походження із роду козаків, через що дитинство Оксани Яківни пройшло у дусі поважного ставлення до традицій та звичаїв українського народу; загибель членів сім'ї через жорстоку політику окупаційної радянської влади; смерть старшого сина через бомбардування в ході Другої світової війни, до розв'язання якої був причетний Радянський Союз; арешт та засудження на 10 років за абсолютно абсурдним звинуваченням; переслідування та репресії проти молодшого сина Олеся Сергієнка; свідчення картини гноблення національно-культурного становища України на прикладі рідного села Старі Санджари.

Всі вище перелічені фактори стали поштовхом формування неприязні Оксани Мешко до влади СРСР, розуміння рівня тоталітаризму, що несли в собі радянські наративи, а походження із давнього козацького роду, виховання в дусі патріотизму, а також перебування в оточенні однодумців сприяли активній громадянській позиції Оксани Яківни Мешко.

3.2. Участь Оксани Мешко в правозахисному русі другої половини XX ст.

Початок активної діяльності Оксани Яківни Мешко в руслі правозахисного руху в Україні хронологічно збігається з розгортанням другої хвилі арештів українських дисидентів, що відбувалася у 1972–1973 роках, відомої як операція «Блок».

Станом на січень 1972 року Оксані Мешко було 67 років (Додаток Ж). Вона вже відбула майже десятирічний термін ув'язнення за сфабрикованим звинуваченням у замаху на Микиту Хрущова. Її фізичний та моральний стан був суттєво підірваний, проте це не завадило їй рішуче долучитися до руху спротиву радянському режиму. Поряд із глибокою національно-свідомою позицією, вирішальним каталізатором стало те, що під час січневих арештів 1972 року був заарештований її син – Олесь Сергієнко [21, с. 12; 28].

З біографії Олеся Сергієнка відомо, що його заарештували 12 січня 1972 року за звинуваченням у нібито редагуванні праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У червні того ж року, 22 та 23 числа, відбувся суд, який ухвалив вирок: Олеся Сергієнка було засуджено за частиною 1-ю статті 62-ї КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда» до 7 років позбавлення волі та 3 років заслання [29, с. 691; 31]. Для відбування покарання його етапували до селища Кучино, Чусовського району, Пермської області, у табір суворого режиму ВС-389/36. Вже наступного року, 31 грудня 1973 року, безпосередньо на вахті табору, йому додали ще три роки тюремного ув'язнення. 20 січня 1974 року Олесь Сергієнко був переведений до Владимирського централу ОД-1/ст-2 — в'язниці для особливо небезпечних політичних в'язнів [29, с. 691; 31].

Боротьба за сина, який став черговою жертвою радянських репресій, остаточно визначила подальшу активну роль Оксани Мешко у правозахисному русі. Сама Оксана Яківна, судячи з її спогадів, була приголомшена раптовою жорстокістю влади: «...І для мене, щиро кажу, несподіваними були арешти 12 січня 1972 року. В один і той же день, в один і той же час у містах Києві, Львові, Івано-Франківську, Черкасах було заарештовано дуже багато людей, української творчої інтелігенції, людей, які ніколи не говорили про зброю, які ніколи не говорили про якісь військові формування чи будь-які організації. ... Якраз під цю пору з поста Першого секретаря КПУ змістили Шелеста і на його місце поставили Щербицького. Він санкціонував і скріпив своїми підписами усі неподобства і жахи Варфоломіївської ночі 1972 року» [11, с. 8].

Розуміння причин і наслідків цієї другої хвилі арештів українських дисидентів є ключовим для окреслення тодішньої суспільно-політичної атмосфери в УРСР. Саме події 1972–1976 років хронологічно та змістовно стали підвалинами для майбутнього створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ), в діяльності якої Оксана Яківна Мешко зіграла вирішальну роль.

Головною причиною проведення другої хвилі арештів було те, що перша хвиля репресій 1965 року не дала бажаних результатів: антирадянські настрої в Українській РСР продовжували проявлятися.

У період з 1969 до 1971 року влада фіксувала зростання активності громадських організацій. Лише у 1969 році було припинено діяльність 76 організацій (із сумарною кількістю 335 учасників), а до кримінальної відповідальності за антирадянську діяльність притягнули 55 осіб.

Окремою складовою руху спротиву, що викликала значне занепокоєння КДБ, було виготовлення та поширення листівок та анонімних листів антирадянського змісту. Голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко висловлював занепокоєння цим явищем: у тому ж 1969 році КДБ УРСР виявив 465 листівок та 383 анонімних листа від 245 авторів, яких усіх було розшукано. Усе це вимагало посилення профілактичних робіт: кількість профілакованих осіб зросла з 442 у 1966 році до 684 у 1969 році, причому середній вік незгодних становив до 25 років [19, с. 725-726].

Безпосереднє розгортання другої хвилі арештів бере свій початок із літа 1971 року. 28 червня (ЦК КПРС) та 27 липня (ЦК КПУ) були видані постанови зі спільною назвою «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів».

Відтоді КДБ УРСР почав підготовку до операції «Блок». На виконання вказівки вищого партійного керівництва, ця операція мала являти собою серію заходів зі знешкодження активності «націоналістичних елементів» в УРСР. Одним із перших кроків стало порушення 9 серпня 1971 року кримінальної справи проти виготовлення та поширення самвидавного часопису «Український вісник» [19, с. 726].

У січні 1972 року, в рамках операції «Блок», розпочалася масова хвиля арештів українських дисидентів. Був заарештований, зокрема, засновник і редактор самвидавного часопису «Український вісник», активний політичний діяч В'ячеслав Чорновіл.

Разом із ним під репресії потрапили інші представники руху спротиву: письменники, поети, публіцисти та діячі культури, серед яких були І. Світличний, В. Стус, Л. Плющ, Є. Сверстюк, З. Франко, М. Осадчий, Ір. Стасів-Калинець, І. Гель, С. Шабатура та інші. Загальна кількість арештованих під час січневого «покосу» КДБ становила близько 20 осіб, включаючи сина Оксани Мешко — Олеся Сергієнка [22, с. 122-123]. Громадськість дізналася про ці арешти 11 лютого 1972 року з повідомлень у газетах «Радянська Україна», «Вечірній Київ» та «Правда України» [22, с.122-123].

Подальші місяці 1972 та 1973 роки стали часом наступних арештів та жорстоких засуджень представників творчої та політичної інтелігенції: 31 липня – 2 серпня 1972 року у Львові судили Ірину Стасів-Калинець за виготовлення та поширення самвидаву, засудивши її до 6 років ув'язнення та 3 років заслання. Через два дні відбувся суд над Іваном Гелем, який отримав 10 років ув'язнення та 5 років заслання. Згодом такий самий термін покарання отримав і чоловік Ірини Калинець – Ігор. 5 березня 1973 року був затриманий Василь Овсієнко за виготовлення та поширення документа, в якому він аргументовано висловлювався щодо незаконності арештів 1972–1973 років. У березні того ж року до 5 років таборів та 5 років заслання засудили перекладача Миколу Лукаша [18, с. 214, 216-217, 221-222].

У цей час Оксана Мешко належала до того крила інакодумців, які ще не зазнали арешту та засудження. КДБ відносив Оксану Яківну до групи дисидентів, що діяли на «ворожих засадах» і намагалися консолідувати народ, серед яких були Б. Антонович-Давиденко, М. Коцюбинська, Ю. Бадзьо, брати М. та Б. Горині та інші. Хоча цих дисидентів у період 1972–1973 років не арештовували, їхня діяльність перебувала під активним наглядом [18, с. 223].

Саме в цій атмосфері посилених репресій та розгрому національно-свідомої інтелігенції, коли її син опинився в таборах, Оксана Мешко була змушена перейти до більш відкритої та рішучої боротьби за права людини та національну ідентичність.

22 травня 1972 року, у річницю перепоховання Тараса Шевченка, Оксану Мешко затримали під час покладання квітів до пам'ятника Кобзареві. З того дня розпочалися регулярні виклики її до КДБ та допити. Незважаючи на це, в умовах активного розгортання репресій, Оксана Яківна почала рішуче добиватися спрощення умов ув'язнення свого сина Олеся Сергієнка. Такі її дії в науковій літературі згодом охрестили «ходінням по лезу ножа», оскільки в період масових арештів вона не лише підтримувала сім'ї репресованих, але й активно діяла проти системи, намагаючись через прокурорів та суддів домогтися звільнення сина. Для цього вона подавала до відповідних структур доказові запити, складені на основі законів. Ці дії Оксани Мешко стали яскравими прикладами продукування правозахисної публіцистики [21, с. 12].

Зі свідчень Оксани Мешко видно її безстрашність та впевненість у бажанні добитися справедливості для сина, незважаючи на жорстокі арешти 1972–1973 років: «Був заарештований і мій син Олесь Сергієнко. Я знайшла йому доброго адвоката, але не могла сконтактувати з сином. А кагебісти йому прислали свого. Я хотіла їхнього адвоката зігнорувати, то довелося звернутися з цим питанням до самого Федорчука, голови КГБ УРСР. Тижнів два чи три я добивалася аудієнції в нього. Нарешті в якийсь день мені сказали, що сьогодні він прийме. Прийшла до нього. Увійшла у світлий, довгий зал-кабінет з дзеркалами, піаніно стояло, і він за столом сидів з прокурором. Вони посадили мене так, що сонце било мені в обличчя. Я мружилася, але впізнала, що це прокурор з нагляду за слідчими органами КГБ. Я глянула на нього, відвела очі й стала дивитися тільки на Федорчука. Я вже була в того прокурора на прийомі раніше. Прокурор мене спитав: «А що ж ви мені нічого не кажете? Ви ж уже були в мене, чи ви забули?» - «Ні, я не забула. Я пам'ятаю ще й те, що ви мені сказали, що КДБ організація авторитетна і об'єктивна, несправедливості не допустить». Після таких ваших слів я встала й сказала: «То мені нема чого у вас робити, якщо це не та організація, на яку не можна поскаржитися. А ви за неї... То що ви там робите? І тепер я звертаюся тільки до Федорчука. Я надіюся тільки на нього» [11, с. 8-9].

Навіть після зухвалої зустрічі з головою КДБ Федорчуком, Оксана Яківна продовжувала активну громадсько-політичну боротьбу за звільнення сина Олеся Сергієнка. Вона намагалася залучити адвоката Сергія Мартиша, але клопотання було відхилено після того, як адвокат, ознайомившись зі справою, попросив суд звільнити Олеся через відсутність складу злочину [11, с. 9]. Хоча Оксана Мешко ходила на всі судові засідання, її жодного разу не впустили до зали суду [11, с. 10].

Оксана Мешко не здавалася і звернулася до авторитетних для радянської влади постатей, демонструючи високий рівень ерудованості та наполегливості. Михайло Стельмах, письменник, Герой соціалістичної праці та лауреат Ленінської премії, на прохання О.Мешко власноруч написав клопотання на депутатському бланку про відсутність складу злочину в діях Олеся Сергієнка. Переслав його та обговорив із головою Верховного суду УРСР Якимчуком. Але успіхом дана спроба Оксани Яківни допомогти звільненню сина не увінчалась. В подальшій розмові М. Стельмах сказав, що допомогти нічим більше не зможе, адже Якимчук наполягає на достовірності інформації про начебто неналежну поведінку Сергієнка в таборі [11, с.10-11].

Після чергової невдалої спроби допомоги сину, Оксана Яківна вирішила звернутись до Президента Академії НАН України, депутата Б. Патона. Товариші не вірили в ефективність такого звернення, адже Патон із їх свідчень, за вказівками КДБ, звільняв людей із інститутів мовознавства та фольклору. Не зважаючи на це, Оксана Мешко вирішила спробувати. На прийомі вона попросила Б.Патона клопотати про списання трьох років тюрми, аргументуючи, що такий термін призначають лише за тяжкі злочини, як-от вбивство. Олесь Сергієнко подібного не чинив. Патон власноруч написав клопотання до обласного суду в Пермі, але воно також не було розглянуте [11, с. 10–11].

Останнім, до кого звернулась Оксана Мешко по допомогу, був Іван Дзюба, автор «Інтернаціоналізму чи русифікації», в редагуванні якої звинуватили її сина. Оксана Яківна дорікнула йому його ж визнанням провини та помилуванням, оскільки багато людей постраждали через причетність до його

праці. Заарештований І.Дзюба був 18 квітня 1972 року і засуджений на 5 років. Каральні органи вдалися до залякування його родини та широкого засудження в засобах масової інформації. Не витримавши тиску, в жовтні 1972 року, І. Дзюба визнав свою діяльність «антирадянською та політично шкідливою», а також написав звернення до Президії Верховної Ради УРСР з проханням про помилування [17, с.199]. Саме цим йому дорікнула Оксана Яківна, адже багатьом людям висунули обвинувачення через будь яку причетність до праці «Інтернаціоналізм чи русифікація», причетність Олеся проявилась ніби то в корегуванні назви. Іван Дзюба написав листа на захист Олеся Сергієнка.

Усі зібрані документи (листи Дзюби, клопотання Стельмаха та Патона) Оксана Яківна відправила до Верховного Суду УРСР. Проте, як вона згодом зазначала, «Усі ті матеріяли десь осіли в них... це ще один з характерних кричущих порушень законности» [11, с. 12-13]. Олесь Сергієнко перебував в ув'язненні до 1979 року, після чого був етапований на заслання в село Аян Хабаровського краю [31].

Чинником мотивації до правозахисної діяльності Оксани Яківни Мешко став беззаперечно арешт та жорстоке покарання її сина без фактичного складу злочину. Пошук шляхів звільнення свого сина на фоні проведення арештів дисидентів та їх засудження є беззаперечним показником стійкості та сміливості, як доміантних рис характеру Оксани Мешко. Аргументовані звернення до представників вищого керівництва, в свою чергу, є показником високого рівня її ерудованості. Її дії у віці за 65 років є яскравим показником стійкості, сміливості та сили волі майбутньої учасниці Української Гельсінської групи.

Активна участь Оксани Мешко у правозахисному русі розпочалася з її приєднанням до Української Гельсінської групи (УГГ).

Після підписання 1 серпня 1975 року в Гельсінці акту Наради з питань безпеки та співпраці в Європі (НБСЄ), який зобов'язував дотримуватися Всесвітньої декларації прав людини, у СРСР почали виникати громадські групи сприяння виконанню цих угод. Їх мета – виявлення та оприлюднення фактів порушення прав людини в СРСР [12, с.284].

Суспільство в Україні в цей час переживало наслідки другої хвилі арештів дисидентів 1972-1973 рр. Ці арешти досить сильно послабили рух опору в Україні, але не викоринили його. В місцях позбавлення волі і власне на свободі активно шукали нових форм спротиву. Цьому зокрема допомагали міжнародні події, як наприклад, вище зазначене прийняття акту Наради з питань безпеки та співпраці в Європі [23, с.225].

В Україні, де суспільство переживало наслідки другої хвилі арештів (1972–1973 рр.), цей міжнародний документ сприяв пошуку нових легальних форм спротиву. Досвід створення правозахисних організацій в українців вже був. В грудні 1971 року, був створений «Комітет захисту Ніни Строкатої», яку заарештували за підтримку свого чоловіка, теж арештованого раніше – Святослава Караванського. Організований даний комітет був В. Чорноволем та Ір. Стасів-Калинець. Також до складу комітету увійшли В. Стус, Л. Тимчук та П. Якір. Своїми цілями вони проголошували збирання і публікацію інформації про Ніну Строкату, стеження за дотриманням їхніх прав на захист, гласність суду, а також оскарження вироку. Однак виконати вони встигли лише одне – видати бюлетень із заявою про створення комітету і замітку під назвою «Хто така Ніна Строката (Караванська)». В ході січневих арештів 1972 року керівне крило майбутнього правозахисного комітету (В. Чорновіл, В. Стус та Ірина Стасів-Калинець) було арештовано [23, с.226].

В Україні Громадська група сприяння виконання Гельсінських угод – Українська Гельсінська група (УГГ) була створена 9 листопада 1976 року (Додаток 3). Ініціатором її створення став Микола Руденко. До складу УГГ увійшли відомі дисиденти: Л. Лук'яненко, О. Бердник, І. Кандиба, О. Тихий, М. Матусевич, П. Григоренко та Оксана Мешко [23, с. 226, 228].

УГГ функціонувала на легальних та конституційних позиціях, посиляючись на те, що Прикінцевий акт НБСЄ мав статус, рівний національному законодавству [12, с.285]. Першим документом, який УГГ підготувала та опублікувала стала «Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод». В ній учасники групи окреслили її основні

напрями та завдання діяльності. Метою групи було: ознайомлення українців із Декларацією прав людини та спостереження за тим, щоб цей міжнародний правовий документ був основним в стосунках «людина – держава»; сприяння виконанню Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі; сприяння обговоренню підсумків виконання Гельсінських Угод на всіх міжнародних нарадах, а також вимога представлення України окремою делегацією, як суверенної європейської держави; 4) сприяння акредитуванню представників зарубіжної преси в Україні та створення незалежних прес-агенств з метою вільного обміну інформацією. Дана Декларація була підписана членами УГГ, зокрема й Оксаною Мешко [8, с.11-12, 14].

Оксана Мешко була фактично однією з організаторок УГГ. Про це свідчить її розмова з М. Руденком, який запропонував їй бути другою членкинею групи: «До мене прийшов у 1976 році, восени, Микола Данилович Руденко зі своєю дружиною Раїсою з пропозицією вступити до Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. “А решта групи хто?” — питаю. Він каже: “Оце я, а ви будете друга”. — “Але ж, — кажу, — хто буде носити передачі моєму синові і посилати пакунки?” Руденко здивувався, але без сміху сказав мені: “Боже, Оксано Яківно! Ви така залякана, що подумали, що нас можуть заарештувати! Але ж наша Українська громадська група буде заснована на Гельсінських угодах, які укладені 1 серпня 1975 року» [11, с. 14].

Незважаючи на оптимізм М.Руденка, Оксана Мешко, навчена власним досвідом, була реалісткою: «Кажу: “Але ви знаєте, що всі ми будемо потім заарештовані”. — “Та ну, ні!” — Тут уже він сміявся. — «Та не будемо ми заарештовані!» — Кажу: “Будемо ми заарештовані. Бо вовк линяє, але шкуру не міняє. Я оце тепер, товаришу Руденко, захищаючи свого сина і стикаючися з нашими судовими, державними інституціями, з юстицією, переконалася, що це те саме: ми будемо заарештовані. Але я вам хочу сказати — не смійтеся — я не боюся, що буду заарештована. Бо мені навіть краще, щоб я була заарештована, бо мені жити тепер тяжко. Я не можу більше так жити”. Я згодилася. Я стала другою» [11, с. 14].

Як членкиню Української Гельсінської Групи (УГГ), Оксану Мешко характеризували як активну поборницю громадських прав в Україні. Її історія була відома широкому загалу, додаючи ваги її публічним виступам: вона була «...в'язень беріївських таборів, мати політв'язня Володимирської тюрми О. Сергієнка». Завдяки цьому її голос був почутий далеко за межами СРСР. Слухачі закордонних радіостанцій добре знали палкі виступи Оксани Мешко на захист сина, в яких вона порушувала найгостріші проблеми сучасності, привертаючи міжнародну увагу до систематичних порушень прав людини та долі українських дисидентів [24, с. 132].

Діяльність Оксани Яківни Мешко в Українській Гельсінській Групі (УГГ) була цілеспрямовано зосереджена на боротьбі за звільнення українських політв'язнів. Завдяки цій безкомпромісній позиції Світова федерація українських жіночих організацій оголосила її Матір'ю багатьох синів і дочок України.

Як зазначав Євген Сверстюк, Оксана Мешко «постійно шукала надійних, відданих і безкорисливих людей – і знаходила їх», водночас критикуючи «невизначених і нерішучих». Перші роки діяльності УГГ для Мешко були марковані безперервним тиском: у її домі було проведено 9 обшуків. КДБ також вдалося до надзвичайно цинічних психологічних атак, зокрема інсценування «збройного нападу грабіжника» під дверима її оселі, розрахованого на те, щоб спричинити інфаркт тоді вже літньої Оксани Яківни [11, с. 13].

Згодом, а саме на початку 1977 року, почалися арешти керівного крила Української Гельсінської групи. 5 лютого був заарештований керівник групи М. Руденко разом із О. Тихим. 23 квітня заарештовано М. Матусевича та Мирослава Мариновича. 22 вересня заарештовано Гелія Снегірьова, який був формальним учасником УГГ. 12 грудня було заарештовано і Левка Лук'яненка [12, с.285]. Зі спогадів дружини керівника групи Раїси Руденко, яка згодом, у 1981 р., також була арештована (додаток І), дізнаємось про термін, на який було засуджено її чоловіка Миколу Руденка: «Запитання: Після того, як вас заарештували, через скільки років ви зустрілися? – Р. Руденко: Ми зустрілися через п'ять років, тому

що він уже відсидів три роки. Його заарештували у 1977 році. Йому дали 7 ув'язнення і 5 заслання, а мені 5 і 5...» [13].

Після хвили арештів керівного складу УГГ на волі залишилася Оксана Мешко, яка й очолила групу, взявши на себе координацію діяльності українських правозахисників [11, с. 13].

Сама Оксана Яківна свідчила про колосальний тиск, якого вона зазнала: «Я одна зосталась, як на белебені, як більмо в оці КГБ, тож зазнавала страшного тиску від органів. Постійні труси, ловили мене на вулиці, примусово саджали мене в машину, везли до КГБ, знімали з мене допити і намовляли облишити цю справу, попереджали, що скінчиться це погано» [11, с. 15].

Незважаючи на це, вона продовжувала підтримувати зв'язок із правозахисниками інших союзних республік та сприяла поширенню фактів порушення прав людини в УРСР для світової спільноти, що прямо суперечило політиці радянського режиму. Через це за Оксаною Мешко було встановлено постійне спостереження. У будинку навпроти її помешкання було встановлено апаратуру нічного бачення. Під час її поїздки на Чернігівщину, де мав відбутися суд над Левком Лук'яненком, автобус, яким вона їхала, зупинили, її зняли з рейсу і відправили назад. Попри всі ці обставини, Оксана Мешко не припиняла своєї правозахисної діяльності, через що стала досить відомою у світі, а в дисидентських колах її з повагою почали називати «баба Оксана» або «Козацька Матір» [11, с. 13-14].

Прикладом відвертої протестної позиції Оксани Мешко є її протестна заява до Президії Верховної Ради УРСР, датована березнем 1978 року. В даній заяві вона розгорнуто описує факти, що говорять про проведення стеження за її домом, а також про факти психологічного тиску, що здійснювались через регулярні обшуки та підготовку до її майбутнього арешту. Згадує вона наприклад про обшук, здійснений КДБ 9 лютого 1978 року у справі члена Української Гельсінської Групи Левка Лук'яненка. Співробітники Комітету Держбезпеки вирішили здійснити цей обшук на світанку, увійшовши до помешкання Оксани Яківни ключем її квартиранта. Дев'ять працівників КДБ

застали Мешко в ліжку, неодягненою. Обшук тривав 20 годин. Знахідками, які ніби то свідчили про антирадянську діяльність Оксани Мешко були записники з адресами, особисте листування з І. Кандибою, проєкт листа Голові Верховної Ради УРСР про позасудове переслідування К. Матвіюка та подібного. Також до «матеріалів, знайдених під час обшуків» долучали будь які папірці, які не мали стосунку ні до Української Гельсінської Групи, а ні до самого Левка Лук'яненка. Таких папірців КДБ назбирало більше тридцяти штук. Вилучили зокрема список Міжнародних конвенцій, підписаних та ратифікованих урядом УРСР. Оксана Мешко також акцентувала на тому, що в сусідньому будинку вже другий рік поспіль встановлено апаратуру для стеження, оснащену фотопристроями, прицільним записом, підслуховуванням та цілодобовою вартою службових осіб [5, с. 79-80].

В своїй заяві Оксана Яківна звертається до найвищого законодавчого органу Української РСР з проханням зупинити позасудові та незаконні переслідування, що стосуються її та її сина Олеся, який станом на березень 1978 року перебував в ув'язненні. Наприкінці своєї заяви вона наголошує на тому, що метою її діяльності як членкині Української Гельсінської Групи є оборона правопорядку, який гарантується Конституцією і Гельсінськими угодами зокрема. Також вона зазначає, що жодним чином не займається незаконною діяльністю і наполегливо просить уряд втрутитись і зупинити свавільні дії КДБ [5, с.82].

З початком 1980 року в Україні розгорнулись чергові арешти інтелігенції. Тоді постраждала й Оксана Мешко. У червні 1980 року Оксану Мешко силоміць привезли до психіатричної лікарні ім. Павлова на «обстеження», де протримали два з половиною місяці в камері з хворими. Наприкінці літа Оксані Мешко нарешті вдалося вирватися з Павлівки [12, с.287]. «Я зрозуміла, — згадувала вона, — що моє перебування на волі найкоротше. І таку ж телеграму послала своєму синові, і сама вже була готова. А тим часом щодня ходила в школу до свого онука. Він був тоді в першому класі. Я була з ним на маленьких перервах.

А на великій брала його з собою — в парк, сквер, десь його підгодовувала. Розмовляли. Чудова була осінь. Прекрасна! Ніколи не забуду...» [11, с.23].

Деталі про «червнєве обстеження» Оксани Яківни у психіатричній лікарні ім. Павлова розкриваються в «Інформаційному повідомленні КДБ УРСР до ЦК КПУ про примусове лікування О. Мешко», датованому 13 червня 1980 року. У цьому документі її прямо характеризують як «до фанатизму антирадянськи налаштовану особу».

Причиною її примусової госпіталізації було вказано неявку Оксани Яківни на допит у справі іншого дисидента – Михайленко А. В. Через те, що Оксана Яківна відмовлялась йти на контакт із міліціантами, ніби то вдалась до вербальних образ, її затримали як людину із порушеннями психіки та доставили в денний стаціонар психлікарні ім. Павлова. Важливо зазначити, що в даному документі також містяться дані про те, що Оксана Мешко із грудня 1979 року перебувала на обліку в психоневрологічному диспансері. Діагноз – «психопатія збудливого кола з параноїдальними включеннями». Цей псевдодіагноз, що характеризується нібито висловленням маніакальних ідей, патологічним розвитком характеру та манією переслідування, був стандартним інструментом для ізоляції та дискредитації політичних опонентів радянської влади [6, с. 418].

12 жовтня 1980 року в помешканні Оксани Мешко відбувся обшук. Але нічого не знайшовши кагебісти залишили дім Оксани Яківни. Після цього вона довго не могла заснути. Із свідчень Оксани Мешко: «Мене переслідував отой страшний запах. Ці люди особливо пахнуть... Чи то тютюн. Чи то перегар. Чи то вони морально розкладалися десь зі свого нутра... Лише під ранок, випивши снодійного, вдалося ненадовго заснути. А наступного дня — стук у двері. «Глянула у вікно: КГБ... Я зрозуміла, що моя воля скінчена тут. Зібрала те, що необхідно одразу, коли людина опиняється за ґратами... Взяла книжечку, зібрала свої окуляри, зубну щітку, рушничок, пару білизни. Замкнула вікна, двері і пішла. Я вже не повернулася сюди» (додаток І) [21, с.24].

5-7 січня 1981 року над Оксаною Мешко відбувся цинічний судовий процес, адже 76-річну Оксану Мешко судили як «особливо небезпечного

державного злочинця». Даний судовий процес відбувся після численних допитів і судово-медичної експертизи в психіатричній лікарні ім. Павлова, що не визнала її психічно хворою. Засудили Оксану Яківну за частиною 1-ою статті 62 КК УРСР. Вирок – півроку ув'язнення та 5 років заслання (Додаток Й).

До місця заслання етапували її майже через весь СРСР - містечка Аян на березі Охотського моря в Хабаровському краї. Тривало етапування 108 днів [12, с.287-288]. Що цікаво, конвой відмовлявся приймати її із словами: «Навіщо нам трупи возити...» [7, с.75]. Дана цитата в силу своєї неоднозначності, на нашу думку могла означати наступне: або це було черговою спробою морального приниження вже літньої на той момент Оксани Яківни, або вона після всього шляху від обшуків та арешту до суду та призначення покарання була виснажена як морально, так і фізично, що могло повпливати на її зовнішній вигляд.

Завдяки спогадам Оксани Мешко дізнаємось деталі вище згаданого судового засідання, що відбулося на початку 1981 року. Суд був закритим — родичі підсудної, 76-річної Оксани Яківни, не були про нього повідомлені. До зали слухання її заводили через чорний вхід, використовуючи вузькі пожежні сходи. Адвокат Руденко І. В. був призначений самим КДБ і жодним чином не захистив свою підзахисну. Прокурор Погорілий В. П. під час зачитування обвинувачення, хоча і згадував Симона Петлюру, Степана Бандеру та Українську повстанську армію, але про саму Оксану Яківну говорив мало. Вирок, як уже зазначалося, становив півроку таборів та 5 років заслання [11, с. 29–30].

Незважаючи на поважний вік та скрутне становище, Оксана Яківна залишалася непохитно свідомою та сміливою. Вона свідчила: «: «Я пройшла три дні суду, з перервами, третій – тільки зачитали вирок. Якби тільки його перечитали, то за тими всіми злочинами, які перераховані у вироківі, стоїть ніби не одна людина, а група ... Я реготала. Я там діяла на підрив Радянської влади!» [11, с.31]. Її реакція свідчить про повну зневагу до цинізму і абсурдності радянського судочинства.

Судовий вирок, вміщений у збірці її спогадів «Свідчу», детально розкриває суть звинувачень. Оксану Яківну обвинувачували у скоєнні злочину за ч. 1 ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») за фактично двома ключовими напрямками.

Перша - виготовлення, зберігання та розповсюдження літератури, зміст якої суперечить радянському ладу. Йдеться про наступне: у 1965 році було виготовлено рукописний варіант вірша «Забувайте українську мову», в якому описувалось явище примусової русифікації в Україні; у січн -лютому 1972 року – Оксана Яківна зберігала в своєму домі два машинописних варіанти статті «Остання сльоза» авторства Є. Сверстюка. У цій статті автор через аналіз творчості Тараса Шевченка та його вірша «Зійшлись, побрались, поєднались» критикував нерозв'язане національне питання в Україні та ідеологію царизму; у 1973 році – збереження Оксаною Мешко машинописного примірника статті Є. Сверстюка «На свято жінки», де розкривалася проблематика становища жінки в СРСР — позбавлення права на щасливе материнство та виконання важкої і низькооплачуваної роботи.

Важливо, що тексти двох вищезгаданих статей Є. Сверстюка були опубліковані у США у видавництві «Смолоскип» та передавалися радіостанцією «Свобода» [11, с. 48–49], що вказувало на її роль у поширенні забороненої інформації за межі СРСР.

Наступною справою, через яку Оксана Мешко обвинувачувалась на суді була, звісно ж, її причетність до діяльності Української Гельсінської Групи. Ця справа була описана у вирокі на семи сторінках, що підкреслює її центральне значення. Ключові моменти, що свідчать про діяльність Оксани Мешко як членкині УГГ: листопад-грудень 1976 року – співавторство «Декларації української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод», що проголошувала Загальну декларацію прав людини, та Меморандуму групи № 1. У Меморандумі вказувалося на репресії проти правозахисників в УРСР, Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу, зневажання української мови та арешти творчої інтелігенції. У 1977 році ці документи були

опубліковані на Заході (журнал «Визвольний шлях» та газета «Українська думка»), передавалися радіостанціями «Свобода» та «Голос Америки», а також розсилалися до країн-учасниць Гельсінської наради 1975 року [11, с. 50].

1977 рік також став роком участі Оксани Мешко у виготовленні та поширенні за аналогією із Меморандумом №1 подальших меморандумів групи в порядку від 2 до 11, які мали різні назви та змісти, але єдину суть – викриття фактів беззаконня, свавілля влади та репресій проти чесних людей [11, с. 50–51].

Обвинувачення проти Оксани Мешко ґрунтувалися також на матеріалах, що прямо викривали імперську та шовіністичну сутність Радянського Союзу: у 1977–1978 р. Оксана Мешко виготовила твір, який суд назвав «пасквілем», під назвою «Подаємо наш погляд щодо перспектив правозахисного руху на Україні...». У ньому правозахисниця прямо вказувала на відсутність прав та свобод людини в Радянському Союзі, називаючи його імперією із великодержавними шовіністичними поглядами. Вона також характеризувала СРСР як смертельного ворога західних країн та закликала до активної діяльності, спрямованої на боротьбу з цим режимом. У 1978 р. Оксана Яківна зберігала у себе важливий машинописний документ — «Відкритий лист до Івана Дзюби» авторства Василя Стуса [11, с. 52]. У цьому листі відкрито вказувалося на «Великий Погром» 1972–1973 років, тобто другу хвилю масових арештів українських дисидентів. Це свідчить про те, що Мешко була в центрі інформаційного обміну і зберігала найважливіші документи, що документували репресії.

Через вищеописані та низку інших, схожих дій, детально зафіксованих у вирокі, судова колегія в кримінальних справах Київського міського суду визнала 76-річну Оксану Яківну Мешко винною у скоєнні особливо небезпечного державного злочину. Загальний вирок становив п'ять із половиною років позбавлення волі (півроку ув'язнення і п'ять років заслання). Місцем відбуття покарання, згідно зі ст. 25 КПК УРСР, було призначено виправно-трудову колонію суворого режиму [11, с. 56].

Свідчення Оксани Мешко про етапування до місця заслання розкривають трагічний символізм маршруту: «На другий день була перед тюремною брамою великою. Оглянулася я на високу огорожу — цементна стіна. І здогадалася: я на Холодній Горі в Харкові». Це місце було символом радянського терору для її родини. Її охопили емоції: «Коли відчинилася брама і я пішла зі своїми пожитками, мені очі наче пеленою закрило, сльози потоком». Вона усвідомлювала, що саме через цю браму у 1920 році пройшов її 42-річний батько, Яків Павлович Мешко, якого тут же розстріляли і десь заховали у братській могилі. «Уявивши, як він проходив через цю браму, я неначе вступала в його сліди. Через цю браму пройшов і мій небіж Василь Худенко. Дружина Василя Худенка Надія Кандиба. Мій дядько Дмитро Петрович Янко. Скільки ще тут пройшло моїх родичів, яких я може й не знаю, що пройшли через цю українську Голготу — Холодна Гора...» [11, с. 32–33].

Такий маршрут етапування, на думку дослідників, міг бути обраний не випадково, а з метою цілеспрямованого нанесення максимального морального та психологічного тиску на вже літню Оксану Яківну, викликаного спогадами про трагічну долю її батька та інших членів родини, які стали жертвами більшовицького терору.

Друге ув'язнення стало для Оксани Мешко та її сім'ї черговим важким випробуванням. Із великою ймовірністю не випадково, час її прибуття до місця заслання в селі Аян Хабаровського краю збігся з останніми трьома місяцями заслання її сина Олеса Сергієнка, який відбував покарання в тому самому місті, селі Аян Хабаровського краю (додаток К).

Перед Олесем, чия сім'я в Києві складалася з дружини, 10-річного сина Устима та 7-місячної доньки Олі (дружина тривалий час не могла ходити після пологів), постав нестерпний вибір — залишити дружину з дітьми в Києві або матір у суворих умовах заслання. Вибір за Олеса зробила сама Оксана Яківна, запевнивши його: «Їдь додому, рятуй сім'ю» (див. Додаток Л)[7, с. 75–76].

Умови відбуття покарання були надзвичайно важкими. Син згадував: «Дуже тяжко відбувала своє заслання Оксана Мешко. Вона багато й тяжко

хворіла. Хатину заносило снігом по дах і нікому було її відкопати. Змушена, щоб вирватись зі снігового полону, щоденно утоптувати навколо хатки сніг (відчищати сили не мала), мама писала додому, натякаючи на серію урочистих кончин потопаючих у розкошах престарілих генсеків відживаючої системи: “Топчу і думаю: видно, мені тут легше сніг топтати, як їм там паради відбувати”. Для довідки скажу, що мама була на рік старша за Л. І. Брежнєва» [16].

Незважаючи на суворі умови та досягнення 80-річного віку, Оксана Яківна витримала. З містечка Аян вона виїхала 5 листопада 1985 року. Її витримка пояснюється стійким морально-вольовим духом, постійною молитвою та навіть заняттям фізичними вправами для боротьби з хворобами [7, с.76]. Вона згадувала: «Я не давала волі своїй журбі і своєму песимізму. Я по натурі не песиміст але в тих умовах можна здуріти. Та я кожного разу мобілізувала себе на прогулянку, на роботу, на молитву. Я вірю, що молитва і звертання до Бога мені допомогли вибути ту страшну неволю. Та місцевість зветься Аяно-Майський район, село Аян ... Не було там жодної жінки мого віку, щоб сама в хаті воювала зі стихією і з КДБ. А з КДБ треба було воювати» [11, с. 40].

У 1985 році Оксана Мешко повернулася до Києва і, незважаючи на вік та стан здоров'я, знову долучилася до громадської роботи. У КДБ, сподіваючись, що вона не повернеться, вирішили відпустити її за кордон на лікування.

У лютому 1988 року Оксана Мешко виїхала до Австралії на операцію на очах. Поїздку і саму операцію їй організували та оплатили члени українського земляцтва в Австралії. Вони підтримували Оксану Яківну ще в роки заслання. Час після успішної операції вона використала для продовження боротьби, виступивши в парламенті Австралії з доповіддю про стан справ із правами людини та суспільно-політичне становище в СРСР. Згодом, у Нью-Йорку, куди її запросив небіж Юрко Логущ, вона взяла участь у роботі Світового конгресу вільних українців, що сприяло підняттю українського національного питання у світовій пресі. «Я опинилась в середовищі, де люди вільно говорили про все, що

думали, не оглядаючись... Я буквально заразилася, перейнялася волею», — згадувала вона [15; 21, с. 15].

У січні 1989 року Оксана Мешко повернулася до України (*див. додаток М*). Вона стала учасницею координаційної ради Української Гельсінської Спілки (УГС), реорганізованої Левком Лук'яненком у 1988 році [11, с.16]. УГС була прямим продовженням діяльності УГГ, ставлячи за мету перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав, українізацію та досягнення державної незалежності [11, с. 16; 49, с. 226–227]. Влітку того ж 1988 року була видана «Декларація принципів» УГС. Згідно із даним документом, члени Спілки виступали за передачу влади КПРС до демократичних вибраних рад. Важливою метою, що ставили перед собою учасники УГС, була українізація, а також право УРСР на самостійну дипломатичну діяльність, зняття заборони певних віросповідань, громадський контроль над карними органами та впровадження ринкової економіки [49, с.226-227].

У квітні 1990 року Оксана Яківна, як найстарша з дисидентів, відкривала з'їзд Української Республіканської партії (УРП), яку вона допомогла організувати [21, с.16]. На з'їзді були присутніми 495 делегатів, які представляли 28 філій та 219 осередків, що з'єднували 2,3 тисяч осіб. На ньому була прийнята Програма та Статут УРП. Головною метою УРП було проголошено створення незалежної, соборної держави Україна [46, с. 403].

У жовтні 1990 року Оксана Мешко, незважаючи на вік, брала участь у студентському голодуванні (Революції на граніті) на Жовтневому майдані в Києві, (*додаток Н*) [15]. Основною метою акції було досягнення цілого ряду політичних вимог, зокрема: націоналізація майна КПРС і ВЛКСМ, відставка Голови Верховної Ради УРСР Леоніда Кравчука та переобрання її складу, а також відставка прем'єра Віталія Масола. Вимоги голодуючих були частково задоволені. Дана акція додала впевненості в діяльності учасникам Народного Руху України, які в Програмі Руху відтоді головною метою організації проголосили досягнення державної незалежності України. Приставка до назви

Руху «за перебудову» була повністю відкинута, що простежується в резолюції Других зборів Руху як «Геть Союзний договір» [25, с.277].

В цій акції протесту Оксана Мешко, брала участь разом із В. Овсієнком, М. Горбалем та іншими, підтримувала молодь, витримуючи тяжке голодування [21, с. 16].

У грудні 1990 року стан здоров'я Оксани Мешко погіршився. Вона пережила інсульт, декілька днів не приходила до тями. Померла 2 січня 1991 року, не доживши до відновлення незалежності України всього лиш 7 місяців. Поховано Оксану Яківну 5 січня 1991 року на Байковому кладовищі в могилі її матері Марії Граб, під хрестом, який вказував на це, але не свідчив про поховання самої Оксани Мешко. Згодом, за зібрані кошти громадськості, 23 травня 1995 року на могилі були встановлені два козацькі хрести, які з каменю витесали Микола та Петро Малишко (додаток О) [12, с.289-290; 21, с. 16-17].

Пошанування пам'яті Оксани Яківни Мешко за вагомий вклад в розвиток правозахисного руху в Україні другої половини ХХ ст. досягло високого рівня. Перш за все, це проявляється через рівень публікацій літератури про життя та діяльність правозахисниці. Ще за час життя Оксани Мешко, в 1981 році, на Заході була видана англійською мовою збірка її спогадів під назвою «Між життям і смертю». Українською вона була перекладена в 1991 році. Через Українську республіканську партію, в 1995 році було видано книгу спогадів про Оксану Яківну під назвою «Оксана Мешко, козацька матір». В наступному, 1996 році, світ побачила збірка спогадів, що отримала назву «Свідчу». У 2005 році її сином Олесем Сергієнком, а також близьким із Оксаною Мешко правозахисником Василем Овсієнком, було видано збірку «Не відступлюся!». До ней увійшли її листи, документи, а також інтерв'ю [21, с.17-18].

На державному рівні Оксана Мешко була відзначена Указом Президента України від 8 листопада 2006 року, нагороджена орденом «За мужність» І ступеня (посмертно) – за самовідданість у боротьбі за утвердження ідеалів свободи та демократії, громадянську мужність, а також з нагоди 30-ї річниці з дня заснування Української Гельсінської Групи.

На малій батьківщині, в селищі Старі Санджари на Полтавщині її ім'ям була названа місцева школа. Сталось це 22 грудня 2002 року завдяки ініціативі правозахисників Євгена Сверстюка та Василя Овсієнка. Також там було створено меморіальну кімнату-музей, а на фасаді школи встановлено меморіальну дошку в честь Оксани Мешко (Див Додаток П). 2016 року в місті Полтава в її честь перейменували вулицю імені Клари Цеткін. У 2024 році, за клопотанням Інституту національної пам'яті, розпорядженням Полтавської обласної військової адміністрації в межах закону про декомунізацію, іменем сестер Мешко були названі вулиці в селищі Нові Санжари і в селі Старі Санжари [15; 21, с.17; 26, с.38].

Велич постаті Оксани Яківни Мешко підкреслювали сучасники, соратники її діяльності в правозахисному русі, спрямованому проти порушень прав людини в Україні ідеологами «радянської рівності», що насправді була антирівністю. Під час поховання правозахисниці, Євген Сверстюк сказав наступні слова: «Вона була рухливим нервом нашого національного життя... З мірою винесених ударів, за надлюдською витривалістю Оксана Мешко – людина виняткова навіть на дорогах української Голгофи. Це не героїзм у бою, а подвиг, щоденний і довголітній» [21, с.16]. Євгену Сверстюку належить ще один крилатий вислів про Оксану Яківну: «Імена тих, хто обирає хрест свого народу, народна пам'ять берегтиме доти, доки світитиме день» [21, с.17].

Трагізм долі і героїзм Оксани Мешко висловив Василь Овсієнко: «Вона чим далі виразнішою зіркою вимальовується на українському небосхилі провісницею нашої незалежності, до котрої їй не судилося дожити всього кілька місяців...». [21, с.17]. Даний вислів потребує окремого виділення, адже підкреслює важливість пам'яті про Оксану Мешко, яка зробила вагомий внесок в розвиток правозахисного руху в Україні і, на жаль, не дожила до відновлення незалежності України.

Окремої уваги заслуговує вірш, який у 1982 році присвятив Оксані Яківні її земляк, письменник полтавської діаспори, Яр Славутич ще за її життя: «... Вся Україна стогне у в'язниці, Юрмі тортур немає реченця. В бараки сунуть в'язні

блідолиці, Голодні, виснажені до синця. Стоять на вишках церберів подобі. І ти, Оксано, вийшла на розп'ять. Стражденні болі давньої Ніоби Горять і вірять, вірять і горять» (Див. Додаток Р) [21, с.18].

Пізнати глибину постаті Оксани Яківни Мешко, як учасниці руху спротиву радянському режиму, можна через свідчення М. Гориня. У своїй праці про український визвольний рух 1960-1990-х рр. М. Горинь називає Оксану Мешко дивовижною жінкою, великим патріотом та невтомним організатором руху спротиву в 1970-х роках. Перше серйозне враження Оксана Яківна справила на нього 7 листопада 1971 року на дні народженні Надії Світличної. Там вони познайомились і розговорились про перспективи розвитку руху опору в Україні. На думку Гориня, прогнозувати відновлення незалежності України можна на початок ХХІ ст., відповідно сили руху опору треба було розподілити так, щоб він не згас до того часу, тобто не направляти всі можливі сили проти радянської влади одразу. З даною думкою Гориня Оксана Яківна не погодилась, аргументуючи її тим, що саме їм варто стати прикладом для підростаючих поколінь та діяти ствердно і сміливо: «Ми в такому стані, що наш патріотизм повинен бути трішки «безумним». Великі почуття мають свої закони. І вони не завжди йдуть у парі зі здоровим розрахунком. Але тільки вони здатні запалити вогонь у душах нового покоління неофітів» [9, с.160-163].

Спроби Оксани Мешко допомогти синові Олесю Сергієнку під час арештів 1972 року справили глибоке враження на Михайла Гориня. Її дії він назвав «наполегливою паперовою війною з прокурорсько-кагебістськими структурами» [9, с. 161], що підкреслювало її рішучість та вміння використовувати правові механізми проти репресивної системи.

У 1976 році, коли формувалася Українська Гельсінська група (УГГ), Оксана Мешко вкотре вразила Михайла Гориня своїм незламним патріотизмом та енергією. Коли вона прийшла до нього, дивуючись, чому він, попри активну участь у формуванні групи, сам зволікає зі вступом, Горинь був приголомшений запалом 70-річної жінки: «Ну як ви так можете, Оксано Яківно? Це понад ваші можливості!». На це запитання Оксана Мешко дала відповідь, що стала

символом її життєвої позиції: «Дорогий мій сину! Я можу стільки, скільки можу, плюс те, що дає мені мій вічний неспокій: а що буде з Україною якщо проспимо?» [9, с. 161–162].

Ця фраза ілюструє, що її мотивацією була не лише особиста боротьба за сина, але й глибока, всеохопна турбота про національне майбутнє України, яка перетворювала її вік та хвороби на джерело невичерпної енергії.

На основі аналізу історії життя та діяльності Оксани Яківни Мешко, особливо в період її участі в Українській Гельсінській Групі (УГГ), можна зробити наступні ключові висновки. Оксана Мешко відіграла провідну роль у створенні УГГ, будучи, поряд із Миколою Руденком, однією з двох перших співорганізаторів групи. Це відбувалося в умовах, коли українське суспільство ще переживало травму масових арештів 1972 року. Її готовність вступити до групи, незважаючи на минулі репресії та похилий вік, свідчила про неймовірну силу духу. Вона розуміла ризики («Будемо ми заарештовані») [11, с. 14], але керувалася «вічним неспокоєм» за долю України [9, с. 161–162].

Після того, як більшість керівного складу УГГ (Руденко, Тихий, Лук'яненко та інші) були заарештовані у 1977 році, 72-річна Оксана Мешко очолила Групу. Вона взяла на себе координацію діяльності українських правозахисників, продовжуючи сприяти виконанню мети, закладеної в першій Декларації УГГ, попри постійний тиск, обшуки та психологічні атаки з боку КДБ.

Мешко брала активну участь у підготовці ключових документів УГГ (Декларації, Меморандуми 1–11), які викривали факти беззаконня, Голодомор як геноцид та зневагу до української мови.

Її особиста «паперова війна» з КДБ та судово-прокурорськими структурами (наприклад, звернення до Федорчука, Стельмаха, Патона) [11, с. 8–11] та її протестна заява до Верховної Ради 1978 року є яскравими прикладами високоаргументованої правозахисної публіцистики.

Навіть після відбуття другого заслання та досягнення 80-річного віку (1985 р.) Оксана Мешко зберегла вольовий дух і негайно повернулася до активної

громадсько-політичної та правозахисної діяльності. Вона використала поїздку за кордон (Австралія, США) для операції, щоб виступити в парламенті Австралії та взяти участь у роботі Світового конгресу вільних українців, виводячи українське національне питання на міжнародний рівень.

Її залучення до створення Української Гельсінської Спілки (УГС) (1989 р.) та Української Республіканської партії (УРП) (1990 р.), а також участь у студентському голодуванні 1990 року, було зумовлено її життєвою історією та потребою підтримати морально-вольовий дух молодшого покоління.

Свідчення сучасників підтверджують її величезний авторитет та захоплення серед правозахисників, які бачили в ній взірець незламності («баба Оксана», «Козацька Матір»).

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОКСАНИ МЕШКО

4.1. Аналіз дидактичних можливостей прикладу правозахисної діяльності О. Мешко для формування громадянської компетентності у здобувачів освіти

Історичні постаті, як безпосередні учасники творення історії, їх біографії, особливості формування поглядів та ціннісних орієнтацій є беззаперечним фундаментом-прикладом для учнів старшої школи у формуванні власних ціннісних орієнтацій. Приклад правозахисної діяльності Оксани Мешко є одним із головних для формування в учнів громадянської компетентності, адже Оксана Яківна Мешко — приклад свідомої українки, правозахисниці та дисидентки, яка була співзасновницею Української Гельсінської Групи, яка навіть будучи літньою людиною, продовжувала боротьбу за правду, яку називали «зубним болем КДБ».

Життя Оксани Мешко — яскравий приклад боротьби за права людини, національну гідність та свободу в умовах тоталітарного режиму СРСР. У цьому підрозділі ми зосередимося на аналізі потенціалу її життєвої історії для формування громадянської компетентності у здобувачів освіти при вивченні історії України у ЗЗСО.

Аналіз навчальної програми з історії України для 11 класу свідчить, що в контексті обраної тематики важливими для інтеграції постаті Оксани Мешко є Розділи 3 та 4, які хронологічно охоплюють роки її активної правозахисної діяльності (з 1970-х до 1991 року).

Зосередимо увагу очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти, що вказують на володіння ними знань з історії правозахисного руху в Україні. Отже, в результаті навчально-пізнавальної діяльності учнів при вивченні Розділу 3 «Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік» учні зможуть:

- знати ключові хронологічні межі, що є критично важливими для даної теми, зокрема, період випуску «Українського вісника» та діяльності Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Ці знання прямо стосуються контексту, в якому діяла Оксана Мешко;
- розуміти зміст таких важливих понять, як «правозахисний рух» та «самвидав», а також мотиви активізації дисидентського руху в другій половині 1960-х – на початку 1970-х років. Крім того, вони засвоять методи боротьби влади з інакодумцями та прояви репресій, що дозволяє усвідомити ціну громадянської позиції;
- уміти встановлювати хронологічну послідовність і синхронність подій, явищ періоду «застою», використовувати карту як джерело інформації про політичне, соціально економічне життя у період загострення кризи радянської системи, схарактеризувати правозахисний рух в УРСР;
- визначати закономірність системної кризи тоталітарної імперії, прояви цієї кризи в УРСР, виявляти суперечливі процеси в розвитку освіти, наук, літератури та мистецтв;
- уміти схарактеризувати правозахисний рух в УРСР, виявляти закономірність системної кризи тоталітарної імперії та її прояви в Україні. Окремо програма вимагає вміння характеризувати громадсько-політичну діяльність таких діячів, як Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Микола Руденко та Петро Григоренко [2, с. 95-96], які були соратниками Оксани Мешко.

Особливо варто відзначити тему для есе: «Права людини в СРСР: чому існувала прірва між деклараціями та реальністю?» Ця тема є потужним інструментом для оцінки глибини засвоєння учнями ідеологічних засад правозахисного руху [2, с.96].

Розділ 4, присвячений відновленню державної незалежності України, її ролі у розпаді Союзу Радянських Соціалістичних Республік, логічно продовжує попередній, оскільки діяльність колишніх дисидентів безпосередньо вплинула на відродження державності. Хоча Оксана Мешко померла на початку 1991 року, її

життя охопило період «перебудови» та становлення багатопартійності. Учні за цим розділом:

- знатимуть дати ухвалення і зміст «Декларації про державний суверенітет України», «Акта проголошення державної незалежності України», результати Всеукраїнського референдуму і виборів Президента України 1 грудня 1991 р.;
- розумітимуть зміст понять: «багатопартійність», «державна незалежність», «інфляція», «мітингова демократія», «неформальні організації», «опозиція», «плюралізм», «політика гласності», «політика перебудови», «прискорення», «суверенітет». Ці терміни описують той політичний ландшафт, в якому легалізувалася діяльність правозахисників;
- засвоять розуміння передумов, протиріч політики «перебудови» і «гласності» та усвідомлення ціни перебування України в складі СРСР (масштаби територіальних, людських, духовних, культурних втрат), що було основною мотиваційною основою боротьби дисидентів;
- усвідомлять необхідність відновлення замовчуваних сторінок історії України, закономірності процесів розпаду СРСР як імперії та відродження національної держави України;
- умітимуть встановлювати хронологічну послідовність і синхронність подій, явищ періоду «перебудови»;
- виявляти послідовність і суперечливість змін у політичному житті України, пояснювати передумови «Революції на граніті» та її вплив на відродження державної незалежності України,
- умітимуть характеризувати діяльність таких ключових постатей, як В'ячеслав Чорновіл та Левко Лук'яненко, які, як і О. Мешко, пройшли шлях від опозиції до лідерства у національному відродженні [2, с. 96-98].

З вищеподаного аналізу навчальної програми стає очевидним: хоча періоди, в яких Оксана Мешко відігравала вирішальну роль, широко вивчаються в школі, її діяльність не отримує належної уваги.

Підтвердженням цього є аналіз шкільних підручників з історії України для 11 класу рівня стандарту та профільного рівня (видання 2024 року).

У межах вивчення теми «Опозиційний рух» (параграф 14) підручника «Історія України (рівень стандарту)» [47] автори В. Власов, С. Кульчицький та О. Панарін приділяють увагу питанню «Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод»(УГГ). Здобувачі освіти ознайомлюються з дефініцією «правозахисний рух», який подається як «складова дисидентського руху 1960–1980-х років, спрямований на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свобода слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій та ін.)» [47, с. 125]. Це визначення коректно окреслює предметну область діяльності УГГ. Підручник містить історичну довідку про Петра Григоренка, фотографії учасників УГГ (Івана Кандиби, Левка Лук'яненка та Зіновія Красівського, датовані 1987–1990 рр.), а також уривок із програмного документа — «Декларації Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод». Незважаючи на представленість основних аспектів, виявлено суттєвий недолік у викладі матеріалу, пов'язаний із роллю у діяльності УГГ Оксани Мешко. Вона згадана в тексті лише як учасниця УГГ (Див. Додаток С), повністю оминута в контексті її ключової ролі керівника УГГ після хвилі арештів 1977 року.

Таке представлення матеріалу є неповним і може створювати викривлене уявлення про послідовність та ієрархію в правозахисному русі, особливо щодо періоду, коли група зазнала значних репресій. Замовчування факту керівництва після 1977 року не дозволяє учням повною мірою оцінити стійкість, незламність та лідерські якості осіб, які очолювали правозахисний рух у найскладніший період.

Підручник з історії України авторства Г. Хлібовської (2024) [51] приділяє значну увагу правозахисному руху, виділяючи для діяльності Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) окремий, досить обширний § 22 під назвою «Українська Гельсінська Група / УГГ» [51, с. 131-136]. Історію УГГ авторка подіє досить змістовно та забезпечує учнів вичерпною фактологічною та концептуальною базою, необхідною для об'єктивного засвоєння історичного матеріалу, пов'язаного з цією організацією.

Виділення окремої глави підкреслює важливість УГГ у контексті опозиційного руху 1960–1980-х років. Зокрема, в підручнику наводиться історична довідка про біографію Миколи Руденка, який був головою УГГ [51, с. 132]. Це правильно акцентує увагу на лідері організації.

Попри загальну змістовність параграфа, аналіз виявляє недостатнє розкриття ролі Оксани Мешко — однієї з ключових фігур українського правозахисного руху та фактичної співзасновниці УГГ. В підручнику відсутня схожа на руденківську біографічна довідка про Оксану Мешко, її внесок у дисидентський рух, боротьбу за сина Олександра Сергієнка та її роль в УГГ. Таким чином, її постать згадується, але її історичний внесок залишається нерозкритим. У підручнику наявна фотографія Оксани Мешко (Див. Додаток Т) [51, с. 132], що дає можливість учням візуально ознайомитись із правозахисницею.

Отже, підручник Г. Хлібовської якісно висвітлює історію УГГ, але недостатньо уважний до постаті Оксани Мешко. Відсутність історичної довідки та ігнорування її ключової ролі співзасновниці не дозволяє учням повною мірою оцінити внесок цієї видатної жінки у правозахисний рух. Додавання біографічної довідки та використання її свідчень як джерела значно б підвищило об'єктивність і глибину викладу матеріалу.

Дещо кращий рівень уваги до постаті Оксани Мешко, порівняно з іншими, демонструє підручник М. Мудрого та О. Аркуші [50], хоча історія правозахисного руху знову ж таки подається переважно через діяльність УГГ [50, с. 193-196]. Найбільш цінним є те, що цей підручник прямо вказує на ключову роль Оксани Мешко за допомогою візуального матеріалу. Подано фотографію Оксани Мешко із сином Олександром на засланні (1981 р.) (Див.Додаток У) [50, с. 194]. Підпис до фотографії містить важливе уточнення: «Оксана Мешко, фактична керівниця УГГ наприкінці 1970-х років, із сином Олександром на засланні. 1981 р.». Це є значним кроком уперед, оскільки чітко артикулює її лідерську функцію (керівниця УГГ) в найважчий період для Групи, що було проігноровано в інших проаналізованих нами підручниках.

Підручник для 11 класу профільного рівня від О. Гісема та співавторів, хоча й має високу якість викладу загальної історії дисидентського руху, недостатньо уважний до постаті О. Мешко. Історія правозахисного руху подана обширно і чітко у підрозділі 2 параграфа 14 «Дисидентський рух» [48, с. 113-116]. Пропонується якісний методичний апарат, що включає: роботу з джерелом («Із Декларації Української громадської групи...») у форматі парної роботи, що має на меті пошук і обговорення відповіді на питання про важливість і доцільність оприлюднених у документі мети й головного завдання УГГ [48, с. 116]. Також пропонується питання для колективного обговорення в класі «Які ключові виклики й труднощі стояли перед правозахисним рухом в УРСР? Як це вплинуло на його стратегії та досягнення» [48, с. 117]. На жаль, в цьому ґрунтовному підручнику для профільного рівня, Оксана Мешко згадана лише як учасниця УГГ (Див.Додаток Ф) [48, с. 116], без акценту на її ролі співзасновниці чи керівниці.

Такий стан справ вважаємо неприйнятним, адже життєвий шлях та діяльність Оксани Яківни Мешко несе в собі значний потенціал для формування громадянської компетентності та ціннісних орієнтацій в учнів 11-х класів. Перш ніж перейти до безпосереднього окреслення методики використання життєвої історії Оксани Мешко для формування громадянської компетентності, зазначимо: ми усвідомлюємо рівень навчального навантаження з історії України для 11 класу, що визначається навчальною програмою, наповненістю підручників та нашим особистим досвідом роботи з учнями старшої школи в ході проходження виробничої практики. Саме тому акцентуємо увагу лише на тих методах вивчення постаті О. Мешко, які не стануть додатковим тягарем для учнів 11-х класів і будуть найбільш оптимальними для використання на уроках історії України в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО).

Для початку, пригадаємо визначення громадянської компетентності.

За Н. Степановою, громадянська компетентність – це інтегративна якість особистості, що дозволяє їй усвідомлено, відповідально і ефективно користуватися громадянськими правами і свободами, виконувати обов’язки

громадянина, займати активну громадянську позицію, поділяти цінності демократичного суспільства, бути патріотом своєї Батьківщини, шанобливо ставитися до народів і культур інших країн [45, с. 11].

Саме на прикладі діяльності Оксани Мешко учні мають усвідомити:

- готовність особистості активно, ефективно та відповідально відстоювати свої права й обов'язки;
- важливість самоусвідомлення себе як громадянина своєї країни та патріота.

Оскільки біографія Оксани Мешко відсутня у шкільних підручниках, для її вивчення рекомендуємо задіяти монографічне видання: «Страсна дорога Оксани Мешко» авторства Л. Картальнової [21]. Ця праця є вичерпною, оскільки детально розкриває біографію правозахисниці від народження до смерті та містить багато фотоматеріалів. Також, можна використати біографію Оксани Мешко із сайту Віртуального музею Харківської правозахисної групи, вміщену в розділі «Персоналії» [28]. Це якісне та детальне джерело, яке чудово підходить для 11-х класів. Дещо стисліше біографію О.Мешко подано в «Енциклопедії сучасної України», що може бути оптимальним для учнів із слабшим рівнем успішності [27].

Багато матеріалів з історії правозахисного руху в Україні розміщено на платформа Youtube. Наявність якісних мультимедійних та дослідницьких матеріалів значно полегшує завдання вчителя, дозволяючи йому не лише компенсувати недостатню увагу підручників до постаті Оксани Мешко, але й зробити процес навчання більш інтерактивним та глибоким. Наприклад, можна запропонувати учням переглянути відео-програму «Хто така Оксана Мешко та чому її називають “зубним болем КДБ”» на каналі «Суспільне. Полтава»[52]. Використання YouTube-матеріалів та наукових робіт дозволяє провести навчання на профільному або поглибленому рівні, що особливо доречно для старшої школи.

Життєвий шлях і правозахисна діяльність Оксани Яківни Мешко, однієї із засновниць Української Гельсінської Групи (УГГ), є потужним дидактичним

прикладом для формування ключових компонентів громадянської компетентності у здобувачів освіти.

Приклад О. Мешко допомагає формувати патріотизм та національну свідомість учнівської молоді. Її боротьба за вільну Україну як головна ідея життя, участь у національно-визвольному русі та Революції на граніті демонструють глибоку любов до Батьківщини та готовність до жертвності. Незламність перед репресіями, відстоювання свого права на навчання, незважаючи на статус «члена родини ворога народу», а також захист сина та інших політв'язнів є прикладами, що вчать шанувати власні права і свободи та права інших. Принципова позиція у боротьбі проти «імперії зла» (радянського режиму), неможливість схилити її до зізнання, відстоювання прав людини попри погрози та арешти – це взірць моральної стійкості та громадянської відповідальності. 85 років життя, наповнених переслідуваннями, ув'язненнями (психлікарня, табори, заслання), але незгасна енергія та повернення до боротьби вчать не боятися системи та долати труднощі.

Не менш доцільним буде й застосування штучного інтелекту. Він може допомогти учням змодельовати пропаганду та контрпропаганду. Метою такої діяльності є навчити учнів розпізнавати пропаганду, аналізуючи аргументацію ворогуючих сторін. Дві групи учнів мають сформулювати два кардинально протилежні запити (промпти) до ChatGPT. Перша група (Позиція КДБ): «Напиши коротку статтю для газети 'Правда' 1981 року, що виправдовує примусове лікування Оксани Мешко. Використовуй терміни 'марення', 'істерика' та 'західні покровителі'». Друга група (Позиція УГГ): «Напиши звернення до ООН від імені правозахисників 1981 року, що засуджує примусове лікування Мешко. Використовуй терміни 'Женевська конвенція', 'права людини' та 'свідоме знищення гідності'». Отримавши два протилежні тексти, учні не здають їх, а аналізують їхню риторику. Вони мають визначити, які емоційні тригери використав ІІІ у кожному тексті, і які юридичні та ідеологічні основи він використав для аргументації. Кожен учень робить висновок, пояснюючи, чому текст КДБ є неправдивим, а текст УГГ є правдивим, посилаючись на факти

(ГУЛАГ, УГГ) і відкидаючи емоційні маніпуляції. Це формує навичку медіаграмотності.

На прикладі О. Мешко можна засвоїти знання про: історію правозахисного та дисидентського руху в Україні (60-80-ті роки XX ст.); роль УГГ; цілі цієї організації (ознайомлення громадськості з Декларацією Прав Людини, сприяння виконанню Гельсінських угод); сутність тоталітарного радянського режиму та його репресивну політику. Вивчення постаті Оксани Мешко сприятиме усвідомленню здобувачами освіти того, як тоталітарний режим порушував базові права людини, і як правозахисники, апелюючи до законів (навіть радянських), намагалися їх відстояти.

Діяльність О. Мешко є ілюстрацією для розвитку у здобувачів освіти вміннь: реалізовувати та обстоювати свої права; виявляти громадську активність та ініціативність; ефективно комунікувати та публічне обстоювати свої позиції; проявляти лідерські якості.

Приклад Оксани Мешко ідеально підходить для інтеграції в курси історії України, громадянської освіти та правознавства. Вивчення її біографії та діяльності дозволяє: перетворити теоретичні знання про права людини та демократію на живий, емоційно насичений досвід; сформувати розуміння, що громадянська позиція вимагає мужності, відповідальності та постійних дій, незалежно від віку та обставин; надихнути здобувачів освіти на активну громадянську поведінку та участь у суспільному житті.

4.2. Форми та методи формування громадянської компетентності на уроках історії на прикладі діяльності О. Мешко.

Розробка конкретних форм та методів формування громадянської компетентності на уроках історії на прикладі діяльності О. Мешко вимагає чималої сумлінності та ретельності, особливо з огляду на висновки з попереднього підрозділу — процес вивчення історії України в 11 класі ЗЗСО є досить щільним та тематично-багатим, місце та час для вивчення постаті О. Мешко є досить обмеженим. Відповідно потребує деталізації та підбору в

часових рамках, для оптимального вивчення в процесі уроків у 45 хвилин часу. В детальному аналізі форм та методів формування громадянської компетентності рухатимемось в змістовно-наростаючій градації, згаданих в попередніх розділах нашого дослідження, а саме: пасивних, активних та інтерактивних [39, с.134]. Пасивні методи навчання характеризуються тим, що учні є лише об'єктом навчального процесу, тобто їхня основна функція — засвоєння та відтворення інформації, переданої вчителем. Взаємодія та творчість у таких методах відсутні [39, с.134].

На думку методистки О. Пометун, компетентність учня формується через активну діяльність, де вона проявляється та оцінюється через здатність ефективно виконувати завдання, що, в свою чергу, потребує впровадження діяльнісного підходу в навчання. Компонентами громадянської компетентності О. Пометун визначає знаннєвий (знання, уявлення), діяльнісний (уміння й навички), ціннісний або мотиваційно-ціннісний (ставлення, ціннісні орієнтації, переживання тощо), процесуальний, технологічно-процесуальний або особистісно-творчий (сфера самореалізації) [44, с.37].

Також одразу акцентуємо увагу на тому, що пропонована нами методика формування громадянської компетентності, буде стосуватись уроків, на яких вивчається тематика розділу 3. «Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та розділу 4. «Відновлення державної незалежності України, її роль у розпаді Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [2, с.95-98]. Адже суто в контексті даних розділів вивчається розвиток правозахисного руху в Україні, активною учасницею якого була Оксана Мешко.

Сучасні методисти пропонують низку рекомендацій, спрямованих на формування громадянської компетентності здобувачів освіти та вдосконалення методики викладання історії через вивчення ключових постатей. Серед них: використання історичних документів та джерел; використання пам'яток складання історичних портретів, застосування проблемного методу навчання (постановка проблемних запитань та організація дискусій для висвітлення різних

поглядів); використання уривків з творів художньої літератури, знайомство з щоденниками, листами та іншими особистими свідченнями; підготовка учнями проєктів, доповідей чи презентацій про видатних діячів, проведення дидактичних та інтелектуальних ігор, інтеграція інтерактивних методів навчання, використання відео- та аудіо матеріалів, тощо.

Найпростішим пасивним методом є лекція-монолог з додатковою, частковою візуалізацією. Тобто, в нашому випадку розповідь про життя, діяльність та значення Оксани Мешко, під час якої учні виступають у ролі об'єкта навчання, обмежуючись пасивним слуханням, конспектуванням та подальшим відтворенням засвоєного матеріалу без будь-яких діалогів, обговорень чи творчих завдань. Найбільш оптимальним, даний метод вважаємо із використанням 2-3 слайдів презентації із використанням фотографій правозахисниці. Використовувати даний метод очевидно варто на етапі вивчення нового матеріалу, що в контексті комбінованого уроку має займати не більше 20 хвилин. Тобто, під час вивчення на уроці тематики правозахисного руху 1970-х рр. та історії УГГ зокрема, розповідь про Оксану Мешко не має перебільшувати 5 хвилин, задля збереження зосередження учнів на загальній темі уроку.

Активні методи перетворюють учнів на суб'єктів навчання: вони виконують творчі та пошукові завдання, вступають у діалог із педагогом (частково-пошуковий, дослідницький). Однак, навіть у цьому випадку комунікація часто залишається односторонньою (вчитель – учень), а педагог зберігає центральну роль [39, с.134].

Прикладом активного методу навчання учнів під час викладу нового матеріалу може слугувати метод «Трьох хвилин». Метод полягає в чергуванні короткого пояснення нового матеріалу вчителем (приблизно 3 хв.) з регулярними питаннями до учнів. Це дозволяє: перевірити рівень уважності учнів; з'ясувати, як вони сприймають і засвоюють інформацію; стимулювати їхню розумову діяльність. Етап вивчення нового матеріалу під час комбінованого уроку має займати не більше 20 хвилин. Це означає, що, дотримуючись

принципу «Три хвилини виклад + питання», необхідно включити не менше 6 циклів (тобто не менше 6 перевірочних питань).

Приклади питань, які можуть бути використані під час комбінованого уроку на тему «Правозахисний рух в Україні в 1970-х – 1980-х роках. Українська Гельсінська Група» для швидкої перевірки засвоєння конкретних блоків інформації з використанням методу «Три хвилини»:

- Яка міжнародна подія у 1975 році стала безпосереднім правовим підґрунтям для створення Української Гельсінської Групи (УГГ) у 1976 році?
- Який головний метод діяльності використовували правозахисники УГГ, що принципово відрізняв їх від попередніх поколінь дисидентів (наприклад, ОУН чи збройного підпілля)?
- Хто був ініціатором створення та першим головою Української Гельсінської Групи?
- Назвіть основну мету УГГ, сформульовану в її установчих документах, яка стосувалася моніторингу міжнародних зобов'язань СРСР.
- Яку роль виконувала Оксана Мешко в Українській Гельсінській Групі, особливо після арешту більшості її засновників, і чому її називали «голосом» Групи?
- У чому полягала символічна значимість членства Оксани Мешко в Українській Гельсінській Групі вже на момент її заснування у 1976 році?

Вивчення життя та діяльності Оксани Мешко має стати потужним інструментом для формування в учнів 11-го класу активної, відповідальної та правової громадянської позиції. Її біографія — це пряма ілюстрація того, що справжнє громадянство вимагає мужності, особистої відповідальності та правової свідомості. Пропонуємо три ключові, взаємодоповнюючі методи формування уявлень про постать О.Мешко: стисла біографічна довідка, складання історичного портрету та написання тематичного есе.

Першим, базовим, але вкрай ефективним кроком є ознайомлення учнів із ключовими етапами життя Оксани Мешко під час вивчення теми, присвяченої Українській Гельсінській Групі (УГГ) є складання біографічної довідки. Цей

етап має зайняти не більше 2-3 хв. вивчення нового матеріалу, щоб не перевантажити урок, але залишити сильне враження.

Суть довідки:

- Народжена на Полтавщині в родині вільних козаків, вона сформувала глибоке несприйняття несправедливості після нищівних репресій 1920-х років (розстріл батька, конфіскація майна).
- У 1947 році за сфабрикованим звинуваченням була засуджена до 10 років таборів.
- Після арешту сина-дисидента Олеся Сергієнка у 1972 році, материнські клопоти перетворилися на відкриту боротьбу за права людини. Її заяви, що вирізнялися стилістичною досконалістю та моральною перевагою, стали зразками правозахисної публіцистики.
- У 71 рік стала членом-засновником УГГ, яка діяла легально, спираючись на Гельсінські угоди 1975 року.
- Після арештів більшості членів УГГ стала фактичним керівником Групи, незламно продовжуючи діяльність попри стеження КДБ, за що її шанобливо називали «Баба Оксана» та «Козацька Матір».
- У 1980 році, у 75-річному віці, була засуджена повторно. Її повернення стало тріумфом духу.
- Активно долучилася до подій кінця 1980-х – початку 1990-х (Революція на Граніті 1990), ініціювала створення Комітету «Гельсінкі-90», що став основою для Української Республіканської партії (УРП).
- Померла 2 січня 1991 року.

Підготовка біографічної довідки О.Мешко сприятиме формуванню ключових громадянських якостей в учнів. Кожен етап боротьби правозахисниці пропонує глибокий урок активного громадянства. Біографія Мешко навчає, що навіть у найжорсткіших умовах тоталітарного тиску можливо і необхідно зберігати людську гідність і не зраджувати своїм принципам. Факт репресій її родини у 1920-х роках та власне ув'язнення (1947–1956) ілюструє, що справжня громадянська позиція вимагає абсолютної стійкості. Боротьба за арештованого

сина, що перетворила її з жертви на активну правозахисницю, демонструє, що особиста відповідальність може стати каталізатором великих суспільних змін. Це урок про те, як можна трансформувати особисте горе у суспільний обов'язок, виходячи за межі власних інтересів задля захисту прав інших. Її діяльність навчає, що ефективний опір несправедливості може і повинен відбуватися через використання закону та апеляцію до міжнародних норм, навіть якщо державний апарат ці норми порушує. Те, що О.Мешко взяла на себе фактичне керівництво УГГ у похилому віці, незважаючи на постійний тиск КДБ, є прикладом громадянської мужності. Це виховує в учнях віру у власні сили, незалежно від віку чи обставин, і демонструє, що навіть одна незламна людина може бути вирішальним агентом змін і моральним авторитетом для цілого народу (згадаймо її прізвище — «Козацька Матір»).

Оптимальними та доступними інструментами для вивчення постаті Оксани Мешко в 11-му класі є використання методів історичного портрету та тематичного есе. Вони дозволяють поглибити знання, сформувати ціннісні орієнтації та підвищити рівень громадянської компетентності учнів.

Скласти історичний портрет Оксани Мешко пропонуємо учням за таким алгоритмом:

1. Походження та вплив родинного середовища на світогляд.
2. Риси характеру.
3. Інтелектуальні здібності.
4. Форма та методи боротьби.
5. Основні досягнення.
6. Історичне значення та тяглість впливу.
7. Ваше особисте ставлення до діячки.

Виконане учнями завдання може мати такий вигляд:

1. Оксана Мешко народилася в родині козаків, які ніколи не були кріпаками. Від народження вона була оточена духом волелюбства й внутрішньої гідності. Ці умови стали фундаментом для формування її незалежного характеру та громадянської свідомості. Визначальним чинником її світогляду став

безпосередній досвід зіткнення з репресивною радянською системою: арешт і розстріл батька, переслідування рідних, ув'язнення сина, а також її власне десятирічне перебування в таборах. Ці події остаточно сформували її як людину з чіткою антиавторитарною позицією.

2. Головною рисою Мешко була незламна воля. Вона витримала фізичний і психологічний тиск КДБ, не зреклася своїх переконань, не вступила до комсомолу, відмовилася визнавати провину.

3. Оксана Мешко володіла винятковим публіцистичним талантом. Її заяви й тексти були логічно побудовані, переконливі й точні. Це дозволяло їй бути ефективним комунікатором не лише в межах радянського простору, а й на міжнародному рівні.

4. Її діяльність була виключно мирною, базувалася на апеляції до законів СРСР і міжнародних документів. Вона боролася словом і правдою — у цьому сенсі її приклад демонструє високий рівень правової культури навіть в умовах тоталітаризму.

5. Мешко стала однією з фундаторок Української Гельсінської Групи, фактично її лідеркою після арештів інших членів. Вона брала участь у створенні Української Республіканської Партії, писала тексти самвидаву, закладала підвалини сучасного правозахисного руху в Україні.

6. Діяльність Оксани Мешко проникла в український суспільний простір. Її вклад став частиною основи, на якій збудовано сучасну демократичну Україну.

7. Її постать викликає глибоку повагу. Особливо вражає, як особисте горе вона перетворила на джерело сили та дії. Це вчить, що справжнє громадянство — це не лише слова, а й вчинки. Її шлях — це приклад моральної відповідальності перед народом і історією.

Написання есе дозволить учням здійснити індивідуальну рефлексію та сформулювати власні ціннісні орієнтації, пов'язуючи історичну постать із сучасними уявленнями про громадянськість.

Пропонуємо наступні теми есе, які безпосередньо спрямовані на розвиток ціннісних орієнтацій та громадянської компетентності:

1.«Материнська любов як рушійна сила громадянського протесту: приклад Оксани Мешко». Завдання, яке пропонується учням, полягає у дослідженні того, як глибоко особиста драма (арешт сина) здатна трансформувати людину з жертви обставин на активного публічного діяча. У цьому есе слід зупинитися на аналізі шляху Оксани Мешко від приватної допомоги родині до системного захисту прав людини. Пропонується аргументувати, як почуття морального обов'язку та особиста відповідальність стають потужною рушійною силою суспільних змін, демонструючи перехід від особистих інтересів до свідомого громадянства.

2.«Гельсінські угоди та "Козацька Матір": правовий опір радянській системі». Завдання полягає у розкритті стратегічного вибору Оксани Мешко та її однодумців, які обрали правовий шлях боротьби замість збройного опору. У межах теми слід зупинитися на значенні апеляції до міжнародних Гельсінських угод 1975 року як інструменту тиску на тоталітарну систему. Пропонується проаналізувати роль правової свідомості та довести цінність легальних, ненасильницьких методів у боротьбі за демократію та права людини.

3.«Символ незламності: що означає бути вільним громадянином у тоталітарній державі?». Завдання, яке пропонується учням, передбачає вивчення поняття громадянської мужності на прикладі життя Оксани Мешко. У роботі слід зупинитися на тому, як людина зберігає власну гідність і продовжує діяльність попри табори, похилий вік та постійний тиск спецслужб. Пропонується обмірковувати феномен моральної переваги над несправедливою владою та сформулювати власне бачення того, як особиста незламність впливає на формування вільного суспільства.

4.«Від дисидентства до незалежності: правозахисна спадщина Оксани Мешко». Завдання ґрунтується у встановленні зв'язку між правозахисним рухом 70–80-х років та відновленням української незалежності. У цьому есе слід зупинитися на аналізі того, як діяльність Української Гельсінської групи під керівництвом Оксани Мешко стала політичним та ідеологічним фундаментом для сучасної держави. Потрібно довести історичну тяглість визвольних змагань

та обґрунтувати тезу, що сучасна демократія базується на цінностях, які виборювали дисиденти.

Інтерактивні методи є суттю співнавчання, де всі учасники (і вчитель, і учні) стають повноцінними суб'єктами освітнього процесу. На відміну від пасивних чи активних методів, вони реалізують принцип багатосторонньої взаємодії (учень—учень, учень—учитель). Це найкраще відповідає вимогам особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів, оскільки роль педагога зводиться до організатора і координатора, а пізнавальні інтереси й ефективна комунікація дають учням максимальний простір для самореалізації. Ефективна організація такої взаємодії вимагає технологічного підходу, який включає групові, колективні та колективно-групові методи роботи. Інтерактивна технологія навчання — це чітко спланований процес, за якого неучасть школяра неможлива: кожен учень має конкретне завдання, за яке несе відповідальність, а якість роботи всього колективу залежить від індивідуальної активності. Ця система дій та взаємодії гарантує досягнення бажаного результату за умови коректного застосування [39, с. 134–135].

Під час уроку вивчення нового матеріалу на етапі систематизації та узагальнення отриманих знань вважаємо найбільш ефективним задіяти колективно-груповий метод «Чиста дошка». Ділимо клас на дві рівноцінні групи. Поділ може бути довільним (у згуртованому класі) або цілеспрямованим (забезпечення рівномірного розподілу сильних і слабших учнів, щоб не допустити ситуації, коли всі сильні учні опиняються в одній групі). Групам пропонується для опрацювання та закріплення ряд запитань, які попередньо розміщені на екрані (наприклад, слайд презентації). Кожна група по черзі дає відповіді на запитання. Після коректної відповіді, відповідне питання стирається (зникає) зі слайда. Завдання груп — «очистити дошку» від усіх запитань.

Питання для першої групи учнів:

- Який міжнародний документ став правовою основою для створення Української Гельсінської Групи (УГГ) у 1976 році? (Гельсінський Заключний акт / Гельсінські угоди 1975 р.).

- Якою була головна стратегічна особливість діяльності УГГ, що відрізняла її від попередніх підпільних організацій? (Легальна, відкрита діяльність, що спиралася на міжнародне право).
- Яке явище в Україні стало найбільшим поштовхом для зростання кількості політв'язнів та активізації правозахисного руху в 1970-х роках? (Масштабні політичні арешти та суди над дисидентами, особливо після 1972 року).
- Яка особиста подія стала каталізатором для активного повернення Оксани Мешко до публічної правозахисної боротьби на початку 1970-х років? (Арешт її сина, дисидента Олеся Сергієнка).
- За які особисті якості Оксану Мешко шанобливо називали в дисидентських колах «Козацька Матір»? (За незламність, мудрість, опіку над політв'язнями та їхніми родинами).

Питання для другої групи учнів:

- Яке явище в українському дисидентському русі, особливо у 1960–1970-х роках, означало написання та поширення текстів поза офіційною радянською цензурою? (Самвидав).
- Яку мету переслідували члени УГГ, коли використовували міжнародні документи (Гельсінські угоди) у своїй боротьбі? (Зробити порушення прав людини в СРСР публічними та залучити міжнародну спільноту до тиску на радянський режим).
- Окрім УГГ, назвіть ще одну відому українську дисидентську організацію, що діяла у 1960-х роках (наприклад, Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) або Український національний фронт (УНФ)).
- Яку ключову роль виконувала Оксана Мешко в Українській Гельсінській Групі після арештів більшості її засновників? (Фактичний лідер та координатор діяльності Групи в умовах репресій).
- Яку політичну силу (партію) було створено на основі Українського комітету «Гельсінкі-90», ініційованого Оксаною Мешко незадовго до смерті, і яка стала однією з перших некомуністичних партій в Україні? (Українська Республіканська партія / УРП).

Особливістю цього методу є черговість відповідей та можливість взаємодопомоги: у разі виникнення труднощів в одній групі, інша, уважно слідкуючи за виконанням, може підключитися і дати власну відповідь на запитання. Метод «Чиста дошка» виховує в учнів уважність, повагу один до одного та вміння працювати в колективі. Він дозволяє ефективно закріпити вивчений матеріал, приділяючи при цьому особливу увагу постаті Оксани Мешко.

Ефективним шляхом формування громадянської компетентності у здбувачів освіти є кооперативна навчальна діяльність, оскільки вона організовує учнів у малі групи для співпраці над спільною метою. При цьому індивідуальні результати вигідні всій команді, а вчитель керує процесом опосередковано через завдання. Застосування інтерактивних технологій, зокрема обговорення дискусійних питань та ситуативного моделювання, є необхідною умовою для розвитку цієї компетентності, оскільки вони перетворюють учня на активно діючого суб'єкта навчання. Під час колективних обговорень важливо, щоб учитель використовував відкриті питання («як», «чому»), аби заохотити учнів до вільного висловлювання ідей і почуттів та виявити повагу до кожного учасника [39, с. 135].

Дискусія є ефективним методом оволодіння новими знаннями в історії через зіставлення різних точок зору та обмін інформацією. Для її успішного застосування необхідна попередня підготовка учнів та окреслення такого кола запитань, яке б забезпечило зіткнення різних поглядів на одну й ту саму проблему.

Роль вчителя зводиться до координатора, який може вказувати на необхідність посилення аргументації. Кінцевою метою є не приєднання учня до відомої точки зору, а вироблення ним власного погляду на актуальну історичну проблему [43, с. 45].

Найдоцільніше використовувати метод дискусій: на етапі уроку «Систематизація знань» (наступний після «Вивчення нового матеріалу» в контексті комбінованого уроку), що займає до 10 хв., або форматі уроку-

дискусії, при якому цілий навчальний час виділений на обговорення проблемного питання, що дозволяє задіяти весь потенціал методу.

Перед початком дискусії учнів необхідно обов'язково ознайомити з правилами, що забезпечують її конструктивність: дискусія має спрямовуватись на вирішення певної проблематики, а не конфлікту; учаснику слід уникати образ і прагнути об'єктивності; якість дискусії залежить від чіткості теми, компактності висловлювань та вміння підбивати підсумки [43, с. 45].

Добір питань для дискусії має бути особливо обережним та максимально орієнтованим на формування ціннісних орієнтирів. Пропонуємо три питання, які найповніше охоплюють життєвий шлях Оксани Мешко в руслі історії правозахисного руху в Україні та цілеспрямовано формують громадянську компетентність.

1. «Чи виправдана ціна особистої свободи заради суспільної справи?» (Оксана Мешко, переживши 10 років таборів, свідомо пішла на ризик другого ув'язнення у похилому віці (71 рік), ставши засновницею УГГ). Чи був її особистий вибір (пожертвувати роками спокійного життя та здоров'ям) морально виправданим з огляду на масштабність суспільної мети — захисту прав людини в УРСР?

Така дискусія розвиває здатність оцінювати моральні дилеми та громадянську відповідальність (цінності), а також розуміння, що захист прав людини вимагає свідомого ризику і самопожертви. Учні навчаються зважувати особисте благополуччя проти суспільного блага та розуміють, що захист прав людини вимагає свідомого ризику і самопожертви.

2. «Право проти системи: Чи був мирний правовий опір УГГ найефективнішим методом боротьби проти тоталітаризму?» (Оксана Мешко та УГГ обрали виключно правовий шлях (апеляція до Гельсінських угод та радянської Конституції) замість підпільного, збройного чи політичного опору). Чи була ця стратегія, яка призвела до арештів майже всіх її членів, найбільш ефективною для досягнення цілей, чи, можливо, лише «легалізувала» їхню репресію? Таке питання для дискусії формує правову свідомість та критичне мислення (навички). Учні аналізують ефективність різних методів боротьби, розуміють

силу міжнародного права (Гельсінські угоди) та усвідомлюють, що ненасильницький опір є ключовою ознакою демократичної громадянської дії, навіть якщо він має високу ціну.

3. «Чи можна назвати Оксану Мешко, яка боролася за права сина, політичним чи лише моральним лідером?» (Діяльність Оксани Мешко розпочалася з материнського захисту (боротьба за сина Олеся Сергієнка), але переросла у лідерство УГГ). Де проходить межа між особистим мотивом (захист родини) та громадянським лідерством? Чи була її боротьба політичною (спрямованою на зміну режиму) чи моральною (спрямованою на дотримання гідності та справедливості)? Дана тематика дискусії розвиває здатність ідентифікувати різні типи лідерства та їхні мотиви. Учні навчаються бачити, як особиста відповідальність (за сина) може перерости у громадянську відповідальність (за націю), і розуміють, що в умовах тоталітаризму моральний опір є формою найбільш глибокої політичної дії.

Суттєво важливим для формування громадянської компетентності у здобувачів освіти є застосування сучасних інтерактивних методів, зокрема ігрових технологій (рольові та ділові ігри, аналіз документів); проєктування (реалізація суспільно корисних справ); дискусій та рефлексії (твори-роздуми).

Найбільш ефективною вважається безпосередня участь у соціальних проєктах, оскільки вони створюють модель практичного застосування знань, мотивують учнів і безпосередньо формують їхній досвід громадянської активності.

Метод проєктів – сукупність практичних та теоретичних операцій, спрямованих на оволодіння певною діяльністю чи знанням – є безумовним лідером серед сучасних інтерактивних методів, оскільки він моделює реальну громадянську діяльність. По-суті, це активний спосіб організації процесу пізнання [37, с. 132]. Мета методу полягає у стимулюванні інтересу здобувачів освіти до певної проблеми, забезпеченні їхнього оволодіння необхідними знаннями та навичками, а також їхньому практичному застосуванню для отримання результату. Головна особливість методу — це конкретний, видимий,

осмислений результат, який можна застосувати в реальній практичній діяльності [42].

Проектна діяльність, заснована на матеріалах про правозахисний рух (наприклад, створення інформаційних буклетів про УГГ чи міні-виставки про Оксану Мешко), безпосередньо формує в учнів навички організації, співпраці та публічної презентації, що є ядром громадянської активності.

Використання методу проєктів у контексті вивчення постаті Оксани Мешко є надзвичайно важливим. Оскільки обсяг навчального матеріалу в 11-х класах ЗЗСО не дозволяє сповна розкрити учням постать видатної правозахисниці, саме проєктна діяльність дає можливість заповнити цю прогалину і пізнати Мешко як свідому громадянку та незламного борця.

Важливо пропонувати такий проєкт після того, як учні оволодіють теоретичною та практичною базою розділів «Україна в період кризи радянського ладу» та «Відновлення державної незалежності України, її роль у розпаді Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Це забезпечить розуміння загальних суспільно-політичних тенденцій, у яких діяла Оксана Мешко.

Прикладом, орієнтованим на формування громадянської компетентності у здобувачів освіти може слугувати проєкт: «Міжнародна адвокація кейсу Оксани Мешко: як правда стала зброєю». Мета проєкту – стимулювати інтерес до правозахисної спадщини, розвивати навички кооперативної роботи та створити інформаційний продукт, який демонструє принципи ненасильницького опору (формування громадянської компетентності). Суть – створення комплексного інформаційно-адвокаційного пакету, призначеного для передачі у західні правозахисні організації у 1970–1980-х роках.

Для реалізації проєкту учні класу діляться на кооперативні групи по 3-4 учні. Етапи виконання проєкту наступні:

1. Етап дослідження та аналізу: заключається в дослідженні біографії Оксани Мешко та пошуку трьох конкретних фактів порушення її прав (наприклад, неправомірні обшуки, умови ув'язнення, переслідування сина тощо).

2. Етап створення продукту: створення звернення, написати короткий, але переконливий текст (до 300 слів) для міжнародної аудиторії, який би містив: опис справи Мешко; чіткі докази порушень; заклик до дії (наприклад, вимога звільнення або публічного засудження СРСР); медійна візуалізація: створити цифрову міні-виставку (5–7 слайдів) або короткий відеоролик (до 2 хвилин) під назвою «Правозахист і моральна перевага», що візуально ілюструє незламність О. Мешко та важливість її боротьби.

3. Етап рефлексії та презентації: кожна група презентує свій адвокаційний пакет класу; дискусія (рефлексія): обговорення за запитаннями («Якби ви були міжнародним комісаром, чи переконав би вас цей пакет?», «Чи можна вважати цю діяльність ефективною?»).

Така форма роботи сприяє розвитку в учнів: навичок самостійного пошуку та критичного аналізу історичних і правових джерел; удосконаленню навичок роботи в кооперативній групі та публічної презентації. Найголовнішим результатом є формування громадянської компетентності, адже учні на практиці вчать: ідентифікувати порушення прав людини; використовувати правову термінологію; брати участь у публічній адвокації та формувати суспільну думку.

З метою формування громадянської компетентності учнів доцільно поєднувати роботу з історичними документами із проєктною діяльністю. Це дозволить учням не лише проаналізувати текст, а й практично застосувати отримані знання, моделюючи реальну громадянську активність. На основі аналізу автентичної протестної заяви Оксани Мешко до Президії Верховної Ради УРСР (в якій вона розгорнуто описує факти, що говорять про проведення стеження за її домом, а також про факти психологічного тиску, що здійснювались через регулярні обшуки та підготовку до її майбутнього арешту [5, с.79-80]) створити інформаційно-правовий бюлетень для міжнародної спільноти, що сприятиме формуванню в учнів навичок правового аналізу, документування порушень та громадянської адвокації. Аналіз здійснюється за запропонованими вчителем питаннями: 1. Виокремлення фактів порушення закону з боку КДБ. 2. Ідентифікувати методи психологічного тиску. 3. Визначити

елементи правового обґрунтування у тексті (апеляція до Конституції, міжнародних норм).

Групи визначають, які саме права (згідно з Гельсінськими угодами або Загальною декларацією прав людини) були порушені щодо О. Мешко; створюють «Екстрений бюлетень УГГ» (у форматі друкованого або цифрового документа, 1 сторінка А4), який повинен містити: заголовок-заклик (наприклад, «Переслідування Козацької Матері: Кейс Оксани Мешко»); стислий опис ситуації (на основі заяви); перелік порушених прав; аклик до дії для західних урядів/організацій (вимога моніторингу, тиску на СРСР).

Далі групи презентують свій бюлетень, аргументуючи вибір фактів і формулювання заклику. В підсумку проводиться дискусія з метою обговорення ролі документації в боротьбі з тоталітаризмом: «Чому Мешко продовжувала писати заяви, знаючи, що вони не будуть виконані?», «У чому полягає моральна перемога публічно зафіксованої правди над системою?»

Учні не просто пасивно вивчають історію, а перетворюють історичний документ на інструмент громадянської дії. Це безпосередньо формує їхній досвід у сфері правозахисту та публічної адвокації, що є ключовим для громадянської компетентності.

Розробка та обґрунтування методики формування громадянської компетентності на прикладі правозахисної діяльності Оксани Мешко підтвердили, що, незважаючи на щільність навчальної програми 11-го класу, існує оптимальний спектр методичних інструментів, які дозволяють інтегрувати цю постать без перевантаження учнів. Пропонована нами методика базується на принципі змістовно-наростаючої градації (від пасивних до інтерактивних методів), що дозволяє дозовано вводити інформацію про О. Мешко. Так, пасивні методи (лекція-монолог з візуалізацією) дозволяють лише коротко згадати постать, тоді як активні (метод «Трьох хвилин» з конкретними перевіірочними питаннями) забезпечують систематичне засвоєння ключових фактів. Були запропоновані три ключові, взаємодоповнюючі методи: стисла біографічна довідка (2–3 хв), яка фокусується на ключових громадянських якостях, таких як:

стійкість, особиста відповідальність (трансформація особистого горя у суспільний обов'язок) та громадянська мужність («Козацька Матір»); складання історичного портрету, який дозволяє учням провести глибокий причинно-наслідковий аналіз зв'язку між її особистими якостями (незламна воля, принциповість) та правовими, мирними методами боротьби, що є найкращим прикладом демократичного активізму; написання тематичних есе, які забезпечують індивідуальну рефлексію та усвідомлення високої ціни свободи, сприяючи формуванню активної та правової громадянської позиції. Ефективна організація інтерактивної взаємодії, зокрема через такі методи, як: проєктна робота, забезпечує досягнення максимального результату в контексті формування активної, відповідальної та компетентної громадянської позиції в учнів старшої школи. Ці методи не лише компенсують брак інформації у підручниках, але й дозволяють перетворити теоретичні знання про права людини та демократію на живий, емоційно насичений досвід, що є необхідним для формування стійких ціннісних орієнтацій.

Запропоновані методи ідеально відповідають вимогам діяльнісного підходу, забезпечуючи формування всіх компонентів громадянської компетентності: знаннєвого (історія УГГ, правозахисний рух), діяльнісного (уміння обстоювати права, публічно комунікувати) та ціннісного (патріотизм, відповідальність, незламність).

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи напрацьований матеріал основної частини дипломної роботи можемо зробити ряд висновків, про кожен із аспектів дослідження, а саме: рівень вивчення тематики формування громадянської компетентності на уроках історії України в ЗЗСО в навчально-методичних посібниках, статтях та законодавчі базі, про життєвий шлях Оксани Яківни та її участь в правозахисному русі, а також про безпосередню методику формування громадянської компетентності на уроках історії України в ЗЗСО в теоретичній та практичній площині.

Що стосується питання рівня вивчення тематики формування громадянської компетентності на уроках історії України в ЗЗСО, очевидним є те, що питання отримало задовільний рівень вивчення. Фундаментом в цьому питанні є безумовно нормативно-правова база (Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. (в останній редакції № 4574-IX від 21.08.2025; Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392 (в останній редакції № 143 від 26.02.2020 та ін.), посібники та статті із теоретичного вивчення громадянської компетентності як однієї із ключових (навчально-методичний посібник «Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів» (авторка Степанова Н.); «Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи» (авторка Ремех Т.) та «Громадянська компетентність особистості: сутність, структура та функції» (авторка Мацейків Т.). Фундаментом для розуміння практичної площини даної проблематики є праці Мацейків Тетяни, а саме: «Потенціал курсу історії України у формуванні громадянської компетентності старшокласників», «Шляхи, форми та методи формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках історії України»; Моцак Світлани ««Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання історії України».

Постать Оксани Мешко безумовно є багатогранною та важливою в контексті формування громадянської компетентності в учнів старших класів. На її світогляд та громадянську позицію вплинув цілий ряд факторів, що сприяли її подальшій активній громадянській позиції, зокрема: народження в родині із роду козаків (в силу цього дитинство Оксани Яківни пройшло у дусі поважного ставлення до традицій та звичаїв українського народу); смерті членів сім'ї через жорстоку політику окупаційної радянської влади; арешт та засудження на 10 років за сфабрикованим звинуваченням; переслідування та арешт молодшого сина Олеся Сергієнка та ін. Всі ці фактори стали приводом формування неприязні Оксани Мешко до влади СРСР, розуміння рівня тоталітаризму, що несли в собі радянські порядки. В діяльності правозахисного руху Оксані Мешко належить велика увага. Вона мала провідну роль Оксани Яківни в створенні УГГ, поруч із керівником групи М. Руденко була її співорганізаторкою. Важливим показником сили духу та сміливості Оксани Мешко є її роль очільниці УГГ після арештів 1977 року керівного крила групи, продовження сприянню виконанню мети, поставленої учасниками УГГ в першій Декларації. Діяльність Оксани Мешко як учасниці УГГ можна охарактеризувати як дуже важливу також, через її активну участь в підготовці документів групи (Декларації, Меморандуми), а також власних творів із аргументованим висвітленням фактів порушень прав людини в Україні. В ній зберігався вольовий дух навіть після другого арешту в 1980 році та заслання. Після повернення з нього в 1985 році, вона продовжувала брати участь в руслі правозахисту. Головним чином, продовження її правозахисної відкритої діяльності в часи так званої «перебудови» в Радянському Союзі було спричинено насамперед життєвої історією, подіями, через які відступити від правозахисного руху Оксана Мешко не могла. Ще однією причиною продовження правозахисної діяльності Оксани Мешко була потреба в підтримці морально-вольового духу молодшого від неї покоління правозахисників. Оксана Мешко стала прикладом і своєрідним поводитирем для Є. Сверстюка, М. Гориня, В. Овсієнка та інші правозахисники її також виділяли, як взірць для наслідування.

Сама ж громадянська компетентність та теоретична площина методики її формування є окремим, важливим питанням. Громадянська компетентність є однією із ключових компетентностей відповіно має відповідно розмаїття особливостей її формування в учнів. За рахунок цього, вага уваги до становлення учнів свідомими громадянами своєї держави, є рівноцінною до важливості спілкування державною мовою, володінням знань із інформатики та математики, умінню вчитися впродовж життя, обізнаності у сфері культури та ін. Методи її формування залежать від очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності, що прописані в навчальній програмі з історії України для 11 класу та зводяться в своїй більшості до пасивних, активних, інтерактивних. Окрему увагу при вивченні історії варто приділяти роботі із історичною постаттю, для урізноманітнення навчального матеріалу та відповідно зацікавлення учнів у вивченні тематики історії правозахисного руху в Україні.

Постать Оксани Мешко очевидно має високий потенціал, для використання у формуванні громадянської компетентності в учнів. Але в контексті вивчення історії України в 11-х класах ЗЗСО О. Мешко отримала низький рівень уваги. Рівень вивчення її діяльності зводиться лише до згадки про неї як учасниці Української Гельсінської Групи. Варіацій методів може бути досить багато. Нами були запропоновані ті методи та форми роботи, що вочевидь будуть оптимальними для використання в навчально-виховному процесі та не стануть чинником перевантаження навчально-виховного процесу. Адже ми усвідомлюємо рівень завантаженості сучасних 11-класників, і розуміємо, що всі видатні постаті в рамках уроків з історії не розглянути. Але виправити нестачу уваги з низького рівня до середнього та в ідеалі високого, до видатних діячів, чия життєва історія має високі дидактичні можливості до формування свідомих громадян України вважаємо обов'язково потрібним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ДОКУМЕНТИ:

1. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. (дата звернення: 15.09.2025)
2. Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 25.09.2025)
3. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 від 06.06.2022 р. № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 28.09.2025)
4. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.09.2025)

ІІ. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

5. Інформаційні бюлетені Української Гельсінської Групи (вип.: ч. 1 1978, ч. 2 1978, безномерний, березень 1979, ч. 1 1980, ч. 2 1980). Комітет гельсінських гарантій для України; уклад. О. Осип Зінкевич; післямова Н. Строката. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1981. 199 с.
6. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990): [док. і матеріали]. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; упоряд. В. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. 732 с.
7. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Т. 1: Особистості. Укладач Є. Захаров; Редактори: Л. Богораз, О. Даніель, Р.

Недзелько, Є. Захаров, В. Овсієнко, І. Рапп. Харківська правозахисна група. 129 с.

8. Український правозахисний рух. Документи і матеріали. Упоряд. О. Зінкевич. Торонто-Балтимор: «Смолоскип», 1978. 477 с.

III. СПОГАДИ ТА МЕМУАРИ

9. Горинь М. Запалити свічу; упоряд. В. В. Овсієнко. Харків: Права людини, 2009. 325 с.
10. Захаров Б. Членові Гельсінської групи на волі бути не можна було: якщо закінчувався термін — йому робили нову справу: інтерв'ю з В. Овсієнко. URL: <https://museum.khpg.org/1628666007> (дата звернення: 05.06.2025)
11. Мешко О. Свідчу: записав В. Скрипка. Київ: Укр. респ. партія, 1996. 61 с.
12. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Видавництво «КЛІО», 2018. 512 с.
13. Овсієнко В. Спогади Раїси Руденко. Розповідь про переслідування Руденків, ув'язнення, заслання, перебування за кордоном. URL: <https://museum.khpg.org/1267046381> (дата звернення: 05.06.2025)
14. Овсієнко О. Козацька матір. URL: <https://khpg.org/1422352447> (дата звернення: 06.06.2025)
15. Оксана Мешко. Як КДБ не зміг одну «козацьку матір» перемогти. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28106315.html> (дата звернення: 15.07.2025)
16. Сергієнко О. На Грані. Оксана Мешко. URL: <https://museum.khpg.org/1460818318> (дата звернення: 14.07.2025)

IV. МОНОГРАФІЇ

17. Бажан О. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). НАН України. Інститут історії України. К.: Рідний край, 2000. 389 с.
18. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 328 с.

- 19.Даниленко В. Українське суспільство в 1960-х – 1980-х рр. Історичні нариси НАН України. Інститут історії України. Київ: 2021. 959 с.
- 20.Демиденко Т. Жила однією ідеєю: вільна Україна: до 120-річчя Оксани Мешко. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2025/01/29/164693/> (дата звернення: 16.06.2025)
- 21.Картальова Л. Страсна дорога Оксани Мешко: до 115-річчя від дня народження української дисидентки, правозахисниці, члена Української Гельсінської групи: біобібліографічна розвідка. Полтава, 2020. 24 с.
- 22.Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с
- 23.Клочко Р. Невидима битва. Як дисиденти боролись за незалежність України. К.: Віхола, 2023. 288 с.
- 24.Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні: 60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 222 с.
- 25.Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

V. СЛОВНИКИ, ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

- 26.Історія Полтави в нових назвах вулиць: біобібліографічна подорож. Уклад. О. Г. Радутна; Обласна бібліотека для юнацтва ім. Олесь Гончара. Полтава, 2017. 56 с.
- 27.Мешко Оксана Яківна. URL: <https://esu.com.ua/article-66775> (дата звернення: 07.11.2024)
- 28.Мешко Оксана Яківна. Персоналії. Український національний рух. URL: <https://museum.khpg.org/1113917338> (дата звернення: 07.11.2024)
- 29.Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1: Україна. Ч. II. Харків: Харківська правозахисна група; "Права людини", 2006. 1020 с.
- 30.Рух опору в Україні: 1960-1990: енцикл. довід. гол. ред. О. Зінкевич; Музей-архів і документац. центр укр. самвидаву при вид-ві "Смолоскип". Київ: Смолоскип, 2010. 802 с.

- 31.Сергієнко Олесь (Олександр) Федорович. Персоналії. Український національний рух. URL: <https://museum.khpg.org/1184516224>(дата звернення: 14.07.2025)

VI. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА ЛІТЕРАТУРА

- 32.Бех І. Д. Компетентнісний підхід як освітня стратегія. Компетентнісний вимір особистісного зростання учнівської молоді: теорія, практика, досвід: Матеріали Всеукр. наук. - практ. конф., 10–11 квіт. 2012 р. Запоріжжя, 2012. С. 6–13.
- 33.Бондаренко Н. В. Косянчук С. В. Формування громадянської компетентності і розвиток національно-патріотичної свідомості учнівства: ціннісні концепти. Матеріали 11-ї Міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 2023. С. 600–606.
- 34.Використання методу «історичний портрет» для розвитку компетентностей учнів на уроках історії. Освітній проект «На урок». URL: <https://naurok.com.ua/vikoristannya-metodu-istorichniy-portret-dlya-rozvitkukompetentnostey-uchniv-na-urokah-istori-182165.html> (дата звернення: 12.10.2025)
- 35.Гуцан Л. А. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Науковий вісник Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України. Вип. 5. 2006. С. 52–56.
- 36.Коляда І. Методика формування уявлень про історичного діяча при вивченні історії України в 11 класі (на прикладі Валерія Лобановського). Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал МОН України, № 1(8). Суми: СумДУ імені А. С. Макаренка, 2020. С. 127–132
- 37.Мацейків Т. І. Громадянська компетентність особистості: сутність, структура та функції. Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні науки. Вип. 140. 2018. С. 128–137

- 38.Мацейків Т. І. Потенціал курсу історії України у формуванні громадянської компетентності старшокласників. Теоретичні питання культури, освіти та виховання. 2019. 10 с.
- 39.Мацейків Т. І. Шляхи, форми та методи формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках історії України. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія: Педагогічні науки: реалії та перспективи. Вип. 5. 2020. С. 132–136.
- 40.Моцак С. І. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання історії України. Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал. Вип. 2. Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2013. С 24–28.
- 41.Нова українська школа: основи Стандарту освіти. Львів, 2016. 64 с.
- 42.Олійник В. Застосування методу проєктів на заняттях історії (з досвіду роботи). На урок. URL: <https://naurok.com.ua/zastosuvannya-metodu-proektiv-na-zanyattyah-istori-z-dosvidu-roboti-379925.html> (дата звернення: 11.11.2025)
- 43.Пижик А. Методика викладання історії в школі: навчально-методичні рекомендації до вивчення дисципліни та педагогічної практики. Київ: Юстон, 2020. 125 с.
- 44.Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. Український педагогічний журнал № 2. 2018. С. 34–41.
- 45.Степанова Н. М. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів. Черкаси, 2014. 42 с.

VII. ПІДРУЧНИКИ ТА ПОСІБНИКИ:

- 46.Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: 2003. 667 с.
- 47.Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін О. Є. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2024. 323 с.

- 48.Гісем О. В., Мартинюк О. О., Сирцова О. А., Галімов А. І. Історія України (профільний рівень): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2024. 324 с.
- 49.Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: навч. посіб. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
- 50.Мудрий М. М., Аркуша О. Г. Історія: Україна і світ: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2019. 304 с.
- 51.Хлібовська Г. О. Історія України: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2024. 323 с.

VIII. ВІДЕОМАТЕРІАЛИ

1. Хто така Оксана Мешко та чому її називають «зубним болем КДБ» [Електронний ресурс]. // Суспільне Полтава : YouTube-канал. 2025. 30 січня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tHjsfTreeVc> (дата звернення: 20.11.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А.

Дефініційна динаміка поняття «громадянська компетентність»

Джерело: Бондаренко Н. В. Косянчук С. В. Формування громадянської компетентності і розвиток національно-патріотичної свідомості учнівства: ціннісні концепти. Матеріали 11-ї Міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 2023. С. 603

Додаток Б.

Структура громадянської компетентності учня

<i>Складник</i>	<i>Суть</i>	<i>Вияви</i>
мотиваційний	здатність виявляти інтерес до аналізу взаємозв'язків, механізмів діяльності соціального оточення, соціальних інститутів і суспільства, виявляти ініціативу	наміри, бажання, прагнення особистості досягати поставлених цілей чи уникати їх, здійснювати заплановане чи відмовлятися від його реалізації
ціннісний	цільові установки соціальної діяльності, здатність брати на себе відповідальність, підтримувати інших, вибудовувати з ними взаємодію на паритетних основах	усвідомлення й визнання таких цінностей як особистість, гідність людини, толерантність, демократичні принципи життя, повага до прав і свобод людини, демократичних норм, інститутів громадянського суспільства, законів держави
когнітивний	громадянознавчі знання, уявлення щодо себе, своїх соціальних ролей, соціальних інститутів, сприйняття тих установок, у межах яких відбувається діяльність	знання про права та свободи людини, механізми їх захисту, принципи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, знання прийомів взаємодії із соціальним оточенням, способів впливу під час ухвалення рішень та захисту власних інтересів
операційно-поведінковий	готовність і здатність орієнтуватися у ситуації, прагнення вплинути на те, що відбувається, готовність до компетентної участі в суспільному житті, спроможність ухвалювати рішення, контролювати свою діяльність, навчатися самостійно	вербальні й невербальні, соціальні й комунікативні, інтерактивні й рефлексивні вміння у взаємодії із соціальним оточенням: лідерство, командність, вміння ставити запитання й відповідати на них, обґрунтовувати власну позицію, робити свідомий вибір, ухвалювати рішення

Джерело: Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. Український педагогічний журнал № 2. 2018. С. 38

Додаток В.

Вияви сформованої громадянської компетентності учня

<i>Компетенції</i>	<i>Вияви</i>
соціально-комунікативна	комунікативні вміння, навички спілкування, встановлення конструктивних відносин із людьми, вміння вести діалог, брати участь у громадському обговоренні суспільних проблем
інформаційно-медійна	вміння критично мислити, шукати, аналізувати й оцінювати інформацію, критично оцінювати медіа повідомлення на основі аналізу джерел, соціальної ситуації
солідарність, розв'язання соціальних конфліктів, проблем	уміння розв'язувати соціальні суперечності, установка на толерантне розв'язання конфліктів, здатність до успішної взаємодії з іншими, мирного співіснування в умовах соціокультурного різноманіття.
відповідальний соціальний вибір й ухвалення рішення	готовність до ухвалення обґрунтованого рішення на основі усвідомленого й виваженого вибору
громадянська участь	установка на відповідальну суспільну діяльність, навички участі в соціальних та політичних процесах

Джерело: Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. Український педагогічний журнал № 2. 2018. С. 39

Сімнадцятирічна Оксана Мешко

Джерело: Картальова Л. Страсна дорога Оксани Мешко: до 115-річчя від дня народження української дисидентки, правозахисниці, члена Української Гельсінської групи: біобібліографічна розвідка. Полтава, 2020. С. 7

Джерело: Мешко О. Свідчу: записав В.Скрипка. Київ: Укр. респ. партія, 1996.
С. 2

Оксана Мешко в студентські роки

Джерело: Картальова Л. Страсна дорога Оксани Мешко: до 115-річчя від дня народження української дисидентки, правозахисниці, члена Української Гельсінської групи: біобібліографічна розвідка. Полтава, 2020. С. 8

Додаток Е.

Оксана Мешко з сином Олесем та мамою Марією Граб

Джерело: Картальова Л. Страсна дорога Оксани Мешко: до 115-річчя від дня народження української дисидентки, правозахисниці, члена Української Гельсінської групи: біобібліографічна розвідка. Полтава, 2020. С. 9

Додаток Є.

Оксана Мешко під час заслання в Красноярську. 1955 р.

Джерело: Мешко О. Свідчу: записав В. Скрипка. Київ: Укр. респ. партія, 1996.
С. 5

Оксана Мешко в 1970-х рр.

Джерело: Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990): [док. і матеріали]. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; упоряд. В. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. С. 648

Додаток 3.

Повний текст декларації про заснування Української громадської групи
сприяння виконанню Гельсінських угод

Д Е К Л А Р А Ц І Я

Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх вираження; це право включає свободу безбоявоно дотримуватись своїх переконань, а також свободу шукати, отримувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Загальна Декларація

Права Людини, ст. 19

Ми українці, живемо в Європі, яка впродовж першої половини XX століття двічі була сплюндрована страхітливими війнами. Ці війни заливали кров'ю українську землю так само, як і землі інших європейських країн. Ось чому ми вважаємо несправедливим той факт, що Україна, котра є повноправним членом ООН, не була представлена окремою делегацією на Гельсінській нараді з питань безпеки та співпраці в Європі.

А проте ми беремо до уваги, що за Договором від 27 грудня 1922 року про створення СРСР всі міжнародні угоди, підписані урядом Радянського Союзу, діють також на території України. Звідси випливає, що Декларація Прав

Людини а також Деклярація Принципів, котрими держави — учасники Гельсінкської Наради мають керуватися у своїх взаєминах, поширюються також на український народ.

Досвід показує, що виконання Гельсінкських Угод (особливо в гуманітарній частині) не може бути забезпечене без участі широкої громадськості країн-учасниць. Виходячи з цього, 9 листопада 1976 р. була створена Українська Громадська Група Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Оскільки гуманітарні статті Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки та співпраці в Європі повністю ґрунтуються на Загальній Деклярації Прав Людини, Українська Група Сприяння ставить за мету:

- 1) Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Деклярацією Прав Людини. Домогатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.
- 2) Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.
- 3) Домогатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінкських Угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.
- 4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домогатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агенств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної Деклярації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінкською Народою. З цією метою Група Сприяння:

а) приймає письмові скарги про порушення Прав Людини і робить усе необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Гельсінкські Угоди, а також світову громадськість;

б) опрацьовує зібрану інформацію про правовий стан на Україні та згідно зі ст. 19 Загальної Деклярації Прав Людини поширює її незалежно від державних кордонів;

в) вивчає факти порушення Прав Людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати тим фактам широкого оприлюднення.

Група у своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами. Ми свідомі того, що багаторічна бюрократизація державного життя, котра дедалі зростає, здатна викликати протидію нашим законним прагненням. Але ми також добре знаємо, що бюрократичне тлумачення Прав Людини не вичерпує того, що несуть у собі міжнародні правові документи, підписані урядом СРСР. Ми приймаємо ці документи в їхньому повному обсязі — без бюрократичних перекручень та свавільних урізань з боку службових осіб чи державних установ. Ми глибоко переконані, що лише таке розуміння Загальної Деклярації Прав Людини і Гельсінкських Угод здатне створити справжнє відпруження у міжнародних відносинах. Саме цій великій меті повинна бути присвячена гуманітарно-правова діяльність нашої Групи.

Члени Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод:

Ім'я та прізвище:	Підпис:	Адреса
Олесь Бердник	Київ—159, бульвар Лихачова 8-б, кв. 16.	
Петро Григоренко	Москва, Г—21, Комсомольський проспект № 14, кв. 96. тел. 246 — 27 — 37.	
Іван Кандиба	Львівська обл., с. Пустомити, вул. Шевченка, 176.	

12

13

Левко Лук'яненко

Оксана Мешко
Микола Матусевич

Мирослав Маринович

Микола Руденко
(Керівник Групи)
Ніна Строката
Олексій Тихий

9 листопада 1976 р.

Чернігів, вул. Рокосовського, № 41 —б, кв. 41, тел. 33913.

Київ, 86, вул. Верболюзна, 16.
Київ, вул. Леніна 43, кв. 2, тел. 241148.

Київська обл. Васильківський р-н, с. Калинівка.т. 246100.
Київ, 84, Конча-Заспа, 1, кв. 8 тел. 614853.

Донецька обл. Костянтинівський р-н, хутір Їжевка.

Підписаний примірник зберігає
Група Сприяння

Микола Руденко

Джерело: Український правозахисний рух. Документи і матеріали. Упоряд. О. Зінкевич. Торонто-Балтимор: «Смолоскип», 1978. С. 11-14

Додаток І.

Раїса Руденко, Оксана Мешко і Микола Руденко під час зустрічі в Конча-Заспі.
1976 р.

Джерело: "Жила однією ідеєю: вільна Україна": до 120-річчя Оксани Мешко.
Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2025/01/29/164693/>

Додаток І.

В'язничне фото Оксани Мешко. Грудень 1980 р.

Джерело: В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 236

Справа Оксани Мешко, 1980 р.

Слідчий відділ
КДБ Української РСР
(назва органу КДБ)

Кримінальна справа
УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № 13

по обвинуваченню *Мешко*
 по обвинению *Оксани Яківни*
в скоєнні злочину, передбаченого
ст. 62 з. 1 КК УРСР

Пачато *8 жовтня 1980 г.*
 Окончено *24 грудня 1980 г.*
 В **6** ТОМАХ
 ТОМ № *2*

Арх. М. **67364**
 Архив **67364**
 Сделано **67826** ФП

м. 198-1986 г.

Джерело: В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 237

Додаток Й.

Уривок із судового вироку по справі Оксани Мешко, 1980 р.

знаходить, що покарання вона повинна відбувати в вигляді позбавлення волі.

В зв'язку з тим, що підсудня Мешко скоїла особливо небезпечний державний злочин, згідно ст.25 КПК УРСР місцем відбуття нею покарання призначається в виправно-трудовій колонії суворого режиму.

Керуючись ст.ст.323, 324, 325 КПК УРСР, судова колегія в кримінальних справах Київського міського суду —

З А С У Д И Л А:

Мешко Оксану Яківну за ст.62 ч.1 КК УРСР на 6 (шість) місяців позбавлення волі в виправно-трудовій колонії суворого режиму з засланням на строк до 5 (п'яти) років.

Міру запобіжного заходу залишити тримання під вартою. Строк відбуття засудженою Мешко О.Я. призначеного їй покарання рахувати з 1 грудня 1980 року.

Зарахувати в строк відбуття засудженою Мешко О.Я. призначеного їй покарання час знаходження в медичній установі — психіатричній лікарні з 14 жовтня по 25 листопада 1980 року.

Речові докази зберігати при справі.

Вирок може бути оскарженим протягом 7 діб до Верховного Суду УРСР з часу його проголошення, а засудженою з дня отримання його копії.

Головуючий:

Народні засідателі: (Пігнуси)

*(Збережено мову оригіналу. — *Ред.*)

Джерело: Мешко О. Свідчу: записав В.Скрипка. Київ: Укр. респ. партія, 1996. С. 56

Додаток К.

Оксана Мешко із сином Олесем Огієнком під час заслання в м. Аян,
Хабаровського краю

Джерело: "Жила однією ідеєю: вільна Україна": до 120-річчя Оксани Мешко.
Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2025/01/29/164693/>

Додаток Л.

Оксана Мешко з невісткою Дзвениславою Вівчар та онуком Устимом. 10 травня 1977 р.

Джерело: Мешко О. Свідчу: записав В.Скрипка. Київ: Укр. респ. партія, 1996.
С. 9

Додаток М.

Оксана Мешко та Василь Овсієнко – члени Української Гельсінської Групи

Джерело: Картальова Л. Страсна дорога Оксани Мешко: до 115-річчя від дня народження української дисидентки, правозахисниці, члена Української Гельсінської групи: біобібліографічна розвідка. Полтава, 2020. С. 13

Оксана Мешко, Віра Лісова, Михайлина Коцюбинська, Ольга Горинь, Одарка Гусяк, Алена Волицька (Пашко), Валентина Чорновіл і Михайло Горинь

Джерело: "Жила однією ідеєю: вільна Україна": до 120-річчя Оксани Мешко. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2025/01/29/164693/>

Оксана Мешко із членами Української Гельсінської Групи (зліва на направо): Михайло Горинь і Василь Овсієнко. Приблизно 1990 р.

Джерело: Оксана Мешко. Як КДБ не зміг одну «козацьку матір» перемогти. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28106315.html>

Додаток Н.

Участь Оксани Мешко в студентському голодуванні, осінь 1990 р.

Джерело: Картальова Л. Страсна дорога Оксани Мешко: до 115-річчя від дня народження української дисидентки, правозахисниці, члена Української Гельсінської групи: біобібліографічна розвідка. Полтава, 2020. С. 16

Додаток О.

Скульптори Микола та Петро Малишки біля щойно поставлених хрестів на могилі Оксани Мешко та її матері Марії Граб-Мешко. 28.10.1995 р. Байкове кладовище, м. Київ.

Джерело: Мешко О. Свідчу: записав В.Скрипка. Київ: Укр. респ. партія, 1996.
С. 60

Додаток П.

Меморіальна дошка Оксани Мешко на фасаді школи села Старі Санжари

Джерело: "Жила однією ідеєю: вільна Україна": до 120-річчя Оксани Мешко. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2025/01/29/164693/>

Додаток Р.

Вірш «Мешко», присвячений Оксані Мешко письменником полтавської діаспори
Яром Славутичем. 1982 р.

<i>Скорботна Мамо! В давнину Ніоба</i>	<i>Вся Україна стогне у в'язниці,</i>
<i>Такої долі мати не могла.</i>	<i>Юрмі тортур немає речення.</i>
<i>Калічать сина каторга, хвороба –</i>	<i>В бараки сунуть в'язні блідолиці</i>
<i>І душу душить арештантська мла.</i>	<i>Голодні, виснажені до синця</i>
<i>В Потьму, в пітьму, в темряву безкраю</i>	<i>Стоять на вишках церберів подоби.</i>
<i>Женуть синів, дочок і матерів.</i>	<i>І ти, Оксано, вийшла на розп'ять.</i>
<i>Батьків убито. Скулений з відчаю,</i>	<i>Стражденні болі давньої Ніоби</i>
<i>Невже нарід у муках догорів?</i>	<i>Горять і вірять, вірять і горять.</i>

Джерело: Картальова Л. Страсна дорога Оксани Мешко: до 115-річчя від дня народження української дисидентки, правозахисниці, члена Української Гельсінської групи: біобібліографічна розвідка. Полтава, 2020. С. 18

Додаток С.

Згадка про Оксану Мешко в підручнику з історії України для 11-х класів (автори Власов В. С., Кульчицький С. В., Панарін О. Є)

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Як автор доводить абсурдність тези про «возз'єднання»? ►► 2. Пригадайте з курсу історії України у 8-му класі, чому Переяславська рада 1654 р. не могла бути «критерієм періодизації української історії». ►► 3. У чому, на вашу думку, полягає історичне значення статті? Чому вона актуальна й досі?

«Інтерпретація історії всіх неросійських народів СРСР подавалася як історія їхніх відносин з Росією. І це видавалося за марксизм! З таких позицій оцінювалася і Переяславська рада: "Цим історичним актом була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі". Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підбивання підсумків всієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії); не будемо дивуватися і з того, що саме Переяславська рада стала критерієм періодизації української історії... У зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, хто кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу» (з праці Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?»).

5. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод

Погром 1972 р. підірвав опозиційний рух, проте не знищив його. У серпні 1975 р. радянські газети опублікували повний текст Заключного акта Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, зокрема й так звані гуманітарні статті. Серед них була стаття про неприпустимість переслідування громадян за їхні політичні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, яку публічно визнало вище керівництво СРСР, дисиденти зробили спробу легально обстоювати право на інакомислення. Дисидентський рух трансформувався у правозахисний.

СЛОВНИК

Правозахисний рух — складова дисидентського руху 1960—1980-х років. Спрямований на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свобода слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій та ін.).

Російський правозахисник, радянський фізик, лауреат Нобелівської премії миру (1975) академік Андрій Сахаров у травні 1976 р. скликав у Москві прес-конференцію для західних журналістів. На конференції було оголошено про утворення *Групи сприяння виконанню Гельсінських угод*. Відомі дисиденти, які увійшли до групи, зобов'язалися стежити за тим, як уряд СРСР дотримується гуманітарних статей Заключного акта.

У листопаді того самого року в Києві створили Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська група / УГГ). Фундаторами українського руху правозахисників стали письменник Микола Руденко (голова), письменник, колишній політв'язень сталінських таборів О. Бердник, генерал-майор П. Григоренко, головні дійові особи «справи

юристів» І. Кандиба та Л. Лук'яненко, які повністю відсиділи свій 15-річний строк, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, Н. Строката-Караванська, О. Тихий. «Своїм головним завданням, — заявляли члени УГГ, — Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактом порушень на терені України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою». Цю заяву вони підписали власними іменами й подали адреси, щоб підкреслити намір діяти суто на легальних засадах. Однак КДБ переслідував їх, не зупиняючись перед провокаціями.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Петро Григоренко (1907–1987)

Радянський генерал-майор, правозахисник. Перебував у радянських тюрмах, таборах і божевільнях. Член-фундатор Московської Гельсінської групи, підписав більшість її документів, що побачили світ у 1976–1977 рр. Один із засновників Української Гельсінської групи.

У січні 1977 р. були заарештовані голова УГГ М. Руденко й учитель О. Тихий. Тихого засудили на 10 років таборів і п'ять років заслання. М. Руденко, який унаслідок поранення на війні мав інвалідність, одержав сім

← Члени УГГ Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Зіновій Красівський. Між 1987 і 1990 рр. Фото з Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип», м. Київ

років таборів і п'ять років заслання. У липні 1978 р. Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до 10 років таборів і 5 років заслання. Незабаром почали ув'язнювати й інших членів УГГ за звинуваченнями у скоєнні кримінальних злочинів. Але арешти членів УГГ й суди над ними упродовж 1977–1978 рр. не спричинили знищення або самоліквідації (як це сталося з російською групою) організації. Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років до УГГ увійшли нові члени.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Чи сприяла діяльність УГГ дотриманню прав людини в радянській Україні? ►► 2. Чому учасники організації ставили за мету домогтися, щоб відносини між особою та державою ґрунтувалися на принципах Декларації прав людини? Чому ця ідея мала велике значення для зміни суспільно-політичного життя в СРСР? ►► 3. Чому члени УГГ наголошували на потребі окремого представництва України в міжнародних заходах?

«Досвід показує, що виконання Гельсінських угод не може бути забезпечене без участі широкої громадськості країн-учасниць. Виходячи з цього, 9 листопада 1976 р. була створена Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Група сприяння ставить за мету:

1. Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини.

2. [...] активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого акта Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

3. Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають проговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4. З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників закордонної преси, створення незалежних пресажентств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної декларації прав людини, гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою...» (З Декларації Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод).

6. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину. Опозиційна діяльність національних меншин на теренах УРСР

Серед опозиційних течій і рухів у СРСР помітне місце посідав *кримськотатарський національний рух*, метою якого було повернення на історичну Батьківщину, збереження самобутньої культури, реалізація прав і свобод людей.

У кримськотатарському національному русі вирізнялися дві течії – поміркована, яка передбачала розв’язання проблем у рамках радянських законів, через подання петицій, і більш радикальна, що сподівалася залучити до розв’язання кримськотатарського питання міжнародні організації, зокрема й ООН.

На початку 1960-х років до кримськотатарського національного руху активно долучилося нове покоління. У грудні 1961 – січні 1962 рр. у Ташкенті виник гурток студентської та робітничої молоді, який із перших кроків діяльності ставив завдання поширювати знання про історію та культуру рідного народу. Водночас у молодіжному середовищі виникла ідея створення «Союзу кримськотатарської молоді з повернення на Батьківщину» (*Мустафа Джемільєв*, Марат Омеров, Рефат Годженів та ін.). Щоправда, «Союз кримськотатарської молоді» так і не зміг розгорнути повноцінну діяльність. У квітні 1962 р. активних учасників організації заарештували. Проте сама поява організації засвідчила, що національно свідомою молоддю ставала її ядром і основною опорою.

Активізація руху за повернення на Батьківщину в 1970–1980-х роках пов’язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з лідерів – М. Джемільєва.

Згадка про Оксану Мешко в підручнику з історії України для 11-х класів (автор Хлібовська Г. О.)

§ 22

УКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКА ГРУПА СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД (УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА / УГГ)

- ✓ Коли прийняли Загальну декларацію прав людини?
- ✓ Поясніть значення понять: *геноцид, депортація, дисиденти*.
- ✓ Хто підлягав виселенню в травні 1944 року з Кримського півострова?

1. Утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод

Із середини 1970-х років дисидентський рух набув нового імпульсу. Він був пов'язаний із підписанням СРСР Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінських угод) 1975 року, який передбачав з-поміж інших питань і зобов'язання країнами-підписантами дотримуватись **основних прав людини**. Дисиденти прагнули перебрати функції громадського контролю за виконанням керівництвом СРСР гуманітарних положень Заключного акта.

12 травня 1976 року в Москві створили громадську групу для контролю за виконанням Гельсінських угод. 9 листопада того ж року в Україні засновано **Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод**, яку

стали називати **Українською Гельсінською групою (УГГ)**. Очолив українських борців за права людини відомий письменник **Микола Руденко**, син шахтаря, учасник Другої світової війни, політпрацівник, у мирний час — керівник партійної організації Спілки письменників України, нагороджений орденами і медалями СРСР.

Від попередніх дисидентських спілок і організацій УГГ відрізнялася суттєво. Зокрема, вона діяла **легально**. Її засновники, підписуючи заяву про створення УГГ, вказали свої справжні прізвища і подали свої адреси. Учасники Української Гельсінської групи хоч і не підтримували режим, проте вважали, що їхня організація має законне право на існування. Іншою відмінною рисою стала співпраця з аналогічними групами Росії, Прибалтики, Закавказзя з метою координації зусиль у загальносоюзному масштабі задля захисту грома-

Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв підписує 1 серпня 1975 року Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі

За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтеся:

1. Який був основний зміст підписаного документа?
2. Що зобов'язувалися робити держави-підписанти?

дянських і національних прав. УГГ налагодила також зв'язки із зарубіжними правозахисними товариствами.

1. Що в 1970-х роках дало змогу активізувати дисидентський рух?
2. Коли було створено Українську Гельсінську групу? Хто її очолив?
3. Чим УГГ відрізнялася від попередніх дисидентських спілок?

Засновники Української Гельсінської групи «Зухвала десятка»

Микола Руденко.
Письменник,
науковець

Олесь Бердник.
Письменник-фантаст,
художник

Левко Лук'яненко.
Юрист

Оксана Мешко.
Хімік

Петро Григоренко.
Генерал
радянської армії

Іван Кандиба.
Юрист

Ніна Строката.
Мікробіолог

Мирослав Маринівч.
Інженер

Микола Матусевич.
Історик

Олекса Тихий.
Учитель

1. Поміркуйте, чому засновників УГГ названо «зухвалою десяткою».
2. До якої соціальної верстви українського суспільства вони відносилися?

Микола Руденко (1920 – 2004)

Радянський український письменник, правозахисник, організатор і перший керівник Української Гельсінської групи, Герой України. Народився 19 грудня 1920 року в селі Юр'івка на Луганщині. У 1939 році вступив на філологічний факультет Київського університету, та через службу в армії й війну навчання не завершив. Брав участь у Другій світовій війні, був нагороджений орденами й медалями. За збірку віршів «З походу» прийнятий до Спілки письменників України. Працював

відповідальним секретарем видавництва «Радянський письменник», був редактором журналу «Дніпро», секретарем парткому СПУ. Автор багатьох збірок поезії, романів і повістей, зокрема «Вітер в обличчя», «Остання шабля», «Орлова балка», фантастичних романів «Чарівний бумеранг», «Слідами космічної катастрофи», поеми «Хрест» (про Голодомор 1932–1933 років). Проти чинних порядків уперше виступив у 1949 році, відмовившись давати негативні характеристики на єврейських письменників. Різкий злам світогляду Миколи Руденка стався ще в 1956 році, після доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС. Тоді він почав сумніватися в істинності партійних догматів. Із 1960 року писав листи до ЦК КПУ про хиби в керівництві життям України. Його твори почали виходити у «самвидаві»: «Економічні монолози», «Енергія прогресу». В 1974 році був виключений із КПУ, а в 1975 році — зі Спілки письменників України. Працював нічним сторожем, у січні–березні 1976 року підданий психіатричній експертизі. В листопаді 1976 року створив і очолив Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Заарештований у лютому 1977 року, засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду до семи років таборів та п'яти років заслання. За спеціальним розпорядженням у 1978 році вилучені з бібліотек і торгівлі всі твори письменника. У концтаборах продовжував писати, особливо вірші, які передавав на волю. Праці Миколи Руденка друкували на Заході. У грудні 1987 року влада вирішила позбутися небезпечного свідка й критика системи, тому йому із дружиною було дозволено виїхати за кордон. У США очолив закордонне представництво УГГ, працював для газети «Свобода», виступав на радіо «Свобода» і радіо «Голос Америки». У вересні 1990 року подружжя повернулося в Україну, поновлене в громадянстві й реабілітоване. 1993 року відзначений Державною премією України імені Тараса Шевченка. В 1998 році вийшли книги «Найбільше диво — життя. Слогати» та «Енергія прогресу. Нариси з фізичної економіки». Помер у 2004 році. Похований на Байковому кладовищі в Києві.

1. Підберіть факти з біографії Миколи Руденка, які свідчать про його вірність і послідовність у дисидентському русі.

2. Програмні засади та діяльність Української Гельсінської групи

У програмних документах УГГ зазначалося, що організація ставить за мету виконання кількох завдань: ознайомити українську громадськість із Загальною декларацією прав людини; сприяти виконанню Гельсінських угод; домагатися присутності окремої делегації України як члена ООН на всіх міжнародних нарадах, де обговорюватимуть питання дотримання прав людини; вимагати акредитації в Україні представників зарубіжної преси. Водночас члени УГГ викривали злочини комуністичного режиму: розкуркулення, Голодомор 1932–1933 років, політичні репресії 1930-х років, винищення УПА, тотальну русифікацію, переслідування шістдесятників. Вони вважали, що **Україна може здобути незалежність мирним шляхом**, відповідно до Конституції СРСР, — вийшовши із Союзу завдяки вільним виборам.

У 1978 році з'явився один із програмних документів групи «Наші завдання», де вона заявила пріоритетом у своїй діяльності захист національних і релігійних прав українців та громадян інших національностей. Відтак, борючись за права українського народу, учасники УГГ з повагою ставилися до мови і культури народів, котрі проживали в УРСР. Авторський колектив, яким вважала себе група, виявився надзвичайно продуктивним: за три перші роки, працюючи в умовах постійного ризику, він створив сотні висококваліфікованих, вивірених і добре зредагованих правозахисних документів, які б склали кілька томів. Матеріали частково передавали за кордон для ознайомлення світової громадськості з порушенням прав людини в СРСР. Документи, що потаємно надходили з України, публікувалися в періодиці й виходили окремими виданнями. З 1979 року за кордоном українською та англійською мовами почав виходити «Вісник репресій в Україні». Надія Світлична почала вести передачі на радіо «Свобода» про правозахисний рух. Їх, попри глушіння, слухали таємно. Учасник групи Йосиф Зісельс поширював інформацію про «каральну психіатричну медицину» в УРСР, зокрема захищав права запроторених у «психіатричку» Петра Григоренка, котрий вів боротьбу за повернення на батьківщину кримських татар; Петра Вінса, Ольги Гейко, які відстоювали права вірян.

Вимоги і діяльність УГГ були далекими від радикалізму, але, як виявилось, несумісними з панівним тоталітарним режимом. Компартійно-радянська влада сприймала дисидентів як виклик системі. Вступ до УГГ в кожному випадку був свідомим актом хоробрості й жертвності, адже її учасник тримався на волі лічені тижні чи місяці. Ані поміркованість УГГ, ані вимоги Заходу дотримуватися зобов'язань, що їх узяв СРСР за Гельсінськими угодами, не перешкодили владі знову влаштувати дисидентам погром. Двадцять чотири із сорока одного учасника УГГ упродовж 1977–1985 років за сфальсифікованими звинуваченнями були засуджені за політичними й кримінальними статтями та відправлені в табори і на заслання, шістьох позбавили радянського громадянства і дозволили виїхати за кордон. Інші стали членами групи, уже перебуваючи в ув'язненні. Загалом на страшний рахунок УГГ понад 550 років неволі. В таборах загинули **Василь Стус, Олекса Тихий, Валерій Марченко, Юрій Литвин**. Влада була впевнена, що після арештів дисидентів у 1960-х роках, у 1972 році з «українським буржуазним націоналізмом», як вона йменувала все, що було пов'язане з проявом національної самосвідомості, не матиме ніякого клопоту років десять-п'ятнадцять. Але вона помилилася. Естафету боротьби перейняла УГГ.

1. Яку мету ставили перед собою члени УГГ?
2. Назвіть зміст програмного документа УГГ «Наші завдання».
3. Як влада відреагувала на діяльність Української Гельсінської групи?

Мовою джерела. Із повідомлення про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод від 11 листопада 1976 року:

«У відповідь на заклик Групи Сприяння виконанню Гельсінських Угод в СРСР творити національні групи 9 листопада 1976 року в Києві була створена Українська Група Сприяння у складі: Олесь Бердник, Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Руденко (керівник Групи), Ніна Строката та інші. Згідно з проською українських однодумців, представником Групи в Москві погодився бути Петро Григоренко. Вночі на 10 листопада на квартирі керівника Групи поета Миколи Руденка невідомі особи влаштували погром. Хулігани закидали вікна градом каміння. Член Групи Оксана Мешко [...] була поранена каменем. Викликана на місце подій міліція відмовилася складати акт.

*Петро Григоренко, Микола Руденко
11 листопада (1976 рік)»*

1. Доведіть або спростуйте думку: «Українська Гельсінська група — легальна організація».

3. Значення дисидентського руху

Дисидентський рух засвідчив існування кризових явищ у радянському ладі, сприяв розхитуванню тоталітарної системи. Враховуючи тотальний контроль КДБ і Компартії над громадським життям, поява дисидентства стала важливим явищем у суспільстві, хоча дисиденти не мали масової підтримки населення. Вони прагнули донести правду про реальне становище в Україні, незважаючи на перешкоди, що їх чинила влада. Водночас дисиденти зробили значний внесок у розвиток української науки і культури, теорію і практику державного будівництва.

Дисидентський рух набув національно-визвольного характеру, продовживши традиції національно-визвольної боротьби і відкривши Україну світові. Це була мирна, ненасильницька форма супротиву владі. Дисиденти мали організаційні структури: гуртки, спілки, об'єднання. Серед дисидентів були представники різних соціо професійних груп. Центрами дисидентського руху стали міста Київ та Львів, хоча він проявився і в інших регіонах республіки. Сила і велика моральна перевага українських дисидентів над режимом полягала в тому, що вони не стали підпільниками, а підписували документи своїми іменами, відкрито демонстрували легалізм, апелюючи до радянського закону і міжнародних правових документів, визнаних СРСР.

Відповіддю на активізацію дисидентського руху стали політичні репресії, які проводили за допомогою розгалуженого карального апарату та відповідної законодавчої та нормативної бази радянського комуністичного режиму. На початку 1980-х років владі вдалося нейтралізувати дисидентський рух. Дисиденти не змогли протистояти каральній системі. Володіючи монополією на засоби масової комунікації, режим усіляко перешкоджав поширенню інформації про дисидентів серед населення. Коли якусь інформацію все ж таки оприлюднювали, то вона була зазвичай спотвореною і виставляла дисидентів у негативному світлі. Водночас влада намагалася ізолювати дисидентів від суспільства

й, застосовуючи до них методи дедалі більшого тиску, змушувала їх покаятись або замовкнути. Тих, хто вперто критикував режим, засуджували до тривалих термінів ув'язнення, або ж запроторювали у психіатричні лікарні. Побойуючись українського націоналізму, режим в Україні здійснював особливо жорстокі репресії. Відтак чи не найбільше «в'язнів совісті» Радянського Союзу було саме в УРСР. Чимало дисидентів пройшли арешти, в'язниці й табори, а ті, хто залишився на волі, не служили радянським ідеям. Після звільнення ті дисиденти, котрі вижили, наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років активно продовжили діяльність, відроджуючи незалежну Україну.

1. Про що свідчила поява дисидентського руху в Україні?
2. Якого характеру набув дисидентський рух в Україні?
3. Чому владі вдалося на початку 1980-х років нейтралізувати дисидентський рух?

Мовою джерела. Із Меморандуму № 5 «Україна літа 1977-го» Української Гельсінської групи, спрямованого країнам-учасникам Белградської наради:

«...Бюрократична структура Радянської Країни болісно і вороже сприйняла появу Групи Сприяння. За три місяці її існування було проведено органами безпеки по кілька брутальних, жорстоких обшуків на квартирах її членів з вилученням майже всього літературного, епістолярного та філософського архіву, документів Групи. 5 лютого 1977 року арештовано керівника Групи, поета Миколу Руденка та члена Групи, учителя Олексія Тихого, без пред'явлення будь-яких звинувачень. Чого жахаються ініціатори згаданого беззаконня? Чим страшні їм люди, котрі відкрито заявляють про свої переконання, запрошують до творчого, еволюційного діалогу керівні кола своєї країни та інших держав?! Яка потреба в обшуках і арештах, коли всі документи Групи давалися в світ для оприлюднення? Ми щиро і мужньо заявляємо, що не страхаємось нової хвилі переслідувань, бо правда — за нами.

Вислухайте слово України 1977-го року».

1. Чи можна стверджувати, що влада боялася поширення діяльності Української Гельсінської групи? Поясніть, чому.

У той час, коли... на теренах України

було створено Українську Гельсінську групу (1976 рік),

Тоді... у світі

у Канаді заборонили смертну кару (14.07.1976 року).

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дату і подію, пов'язані з ними:
– **9 листопада 1976 р.** — створено Українську Гельсінську групу (УГГ).
2. За допомогою інтернет-ресурсів дізнайтесь, як реагували українці — представники різних соціальних груп на те, що Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв підписав 1 серпня 1975 року Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі.
3. Підтвердіть або спростуйте думку історика Ярослава Грицака: «З одного боку, вони не могли багато зробити, а з другого — зробили багато. Вони переформатували Україну. Це була правдива опозиція».
4. Заповніть таблицю «Українська Гельсінська група — правозахисна організація».

Мета діяльності	Форми боротьби	Лідери	Результати діяльності

Згадка про Оксану Мешко в підручнику з історії України для 11-х класів (автори Мудрий М. М., Аркуша О. Г.)

Розділ 4. Формування постіндустріального суспільства

Personalia

Володимир Щербицький (1918–1990) – радянський партійний і державний діяч. Народився на Дніпровщині. За фахом інженер-механік. Після війни працював на промислових підприємствах краю і водночас розпочав просування партійними сходками. У 1961–1963 рр. – голова Ради Міністрів УРСР. Висловлював незгоду з політикою М. Хрущова. Після приходу до влади Л. Брежнєва знову призначений головою Ради міністрів УРСР (1965–1972 рр.). Відразу розглядався як конкурент П. Шелеста, з яким мав погані стосунки. У 1972–1989 рр. – перший секретар ЦК КПУ. У 1985 р. підтримав обрання Михайла Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС, однак його політику перебудови сприйняв неоднозначно. Істотно підірвала авторитет Щербицького Чорнобильська катастрофа 1986 р., яка виявила нездатність вищих органів республіки адекватно оцінити масштаби аварії та своєчасно вжити необхідних заходів із захисту населення від її наслідків.

У культурно-освітній сфері в Україні посилювалася цілеспрямована русифікація. Зменшено кількість українських шкіл, звужено вживання української мови в інформаційному просторі, активно пропаговано ідеї «соціалістичного інтернаціоналізму». Провідником політики русифікації та репресій проти дисидентів став Валентин Маланчук, призначений у 1972 р. на посаду секретаря ЦК КПУ з питань ідеології. Достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі був простий інтерес до історії України або навіть вживання рідної мови. Чудово володіючи українською мовою, Щербицький під час офіційних виступів майже завжди вживав російську. За ним як керівником російською заговорив увесь партійно-державний апарат. Відбулася ідеологічна «чистка» серед керівників наукових та інших установ. Підтримку партійного керівництва знаходили тільки такі проекти, які вважали не пов'язаними з національним питанням у його політичному значенні: створення музеїв народної архітектури і побуту, деяких меморіальних музеїв (як-от музею-заповідника Миколи Гоголя), видання творів класиків вітчизняної літератури, багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

Схарактеризуйте діяльність Володимира Щербицького на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Порівняйте її з діяльністю Петра Шелеста.

3. Течії дисидентського руху: національна, релігійна, правозахисна. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Арешти українських дисидентів

Нове дихання в дисидентському русі (після «генерального погрому» 1972–1973 рр.) з'явилося у зв'язку з публікацією в радянській пресі в 1975 р. тексту Заключного акта Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі. В одній з його статей йшлося про неприпустимість переслідування громадян за їхні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, яку публічно визнало вище керівництво СРСР, дисиденти зробили спробу легально відстоювати свої переконання. Так дисидентський рух перетворювався на правозахисний. У 1976 р. відразу після утворення московської Групи сприяння виконанню Гельсінських

Розділ 4. Формування постіндустріального суспільства

Микола Руденко

Олекса Тихий

угод (її натхненником був фізик Андрій Сахаров), у Києві створено *Українську Гельсінську групу* (УГГ) на чолі з письменником Миколою Руденком. Група ставила завдання інформувати світ про факти порушення прав людини в Україні, наголошуючи на єдності загальнолюдських і національних прав громадян. Аналогічні групи сформувалися в Литві, Грузії та Вірменії.

УГГ поєднала основні течії дисидентства в Україні – національну і правозахисну, а також захист прав інших національних груп, релігійних інтересів. Члени групи наголошували на застосуванні легальних методів, убачаючи вирішення суспільних проблем у дотриманні законів узагалі й повазі прав особи зокрема. Тому вони часто називали свою діяльність правозахисним рухом. Показово, що саме проти учасників УГГ було задіяно найбільш принизливі методи репресій – фабрикації звинувачень за кримінальними статтями (хуліганство, спроба зґвалтування, виготовлення, зберігання і збут наркотиків, опір міліції, незаконне зберігання зброї), повторне засудження одразу по закінченні терміну ув'язнення, створення умов ув'язнення, які загрожували здоров'ю й життю дисидентів. Першими, уже в 1977 р., заарештували Миколу Руденка й Олексу Тихого, згодом Левка Лук'яненка і Мирослава Мариновича, а до 1981 р. режим не залишив на волі жодного учасника групи. Проте й у в'язницях, таборах і засланнях дисиденти продовжували боротьбу, зокрема за права політв'язнів.

Окремою течією в русі опору було релігійне дисидентство. Теоретично радянська конституція гарантувала свободу віросповідання. Проте режим вдавався до обмеження релігійних свобод, інколи навіть брутальним чином. Найпоширенішими заходами були: обмеження релігійної літератури, заборона навчати дітей релігії, атеїстична агітація, упровадження в середовище священнослужителів агентів, закриття культових споруд, обмеження кар'єрних можливостей для віруючих. Під тиском зростав і опір вірян. Особливо значним він був з боку греко-католиків і протестантів. У підпіллі в західних областях України діяли 300–350 греко-католицьких священників на чолі з кількома єпископами, існували навіть підпільні монастирі й таємні друкарні. У 1982 р. Йосип Тереля (у тюрмах провів 23 роки) організував Комітет захисту Української католицької церкви, що ставив за мету легалізацію греко-католицької церкви. Непропорційно велику частку «в'язнів совісті» в СРСР складали представники

Оксана Мешко, фактична керівниця УГГ наприкінці 1970-х років, із сином Олександром на засланні. 1981 р.

Розділ 4. Формування постіндустріального суспільства

протестантських течій. Провідником руху євангельських християн-баптистів був Георгій Вінс.

Кількісне зростання та ідейне зміцнення дисидентського середовища, характер і масштаби протидії йому з боку влади свідчать про еволюцію в 1960–1980-х роках дисидентства в Україні від поодиноких протестів до повноцінного руху. Водночас у певні періоди (після погрому 1972–1973 рр., на початку 1980-х років) унаслідок репресивних дій режиму дисидентський рух був на межі зникнення. Ідейне наповнення діяльності дисидентів пережило помітну еволюцію: від спроб привернути увагу влади до виправлення «окремих недоліків» радянської системи до постановки питання про державну незалежність України та її декомунізацію. Українське дисидентство було частиною дисидентського руху в СРСР, який включав також інші національні, релігійні, еміграційні, власне політичні рухи.

Ex libris

Погляд сучасника

З виступу історика Валентина Мороза на судовому процесі у зв'язку із звинуваченням його в антирадянській діяльності. 17 листопада 1970 р.

[19]60-ті роки принесли значне пожвавлення в українське життя, [19]70-ті теж не будуть вакуумом в українській історії. Ті золоті часи, коли все життя було втиснуто в офіційні рамки, минули безповоротно. Вже існує культура поза міністерством культури і філософія поза журналом «Вопросы философии». Тепер вже постійно існуватимуть явища, що з'явилися на світ без офіційного дозволу, і з кожним роком потік цей буде збільшуватись.

Мене судитиме тепер суд за закритими дверима. І все одно він стане бумерангом, навіть коли мене ніхто не почує, навіть коли я буду мовчати в ізольованій від світу камері Володимирської в'язниці. Буває мовчання голосніше від крику. І навіть знищивши мене, ви не зможете його заглушити. Знищити легко, – але чи задумувались ви над такою істиною: знищені часом важать більше, ніж живі. Знищені стають прапором. Знищені – це кремінь, з якого будуються кришталеві фортеці в чистих душах. <...>

Є тільки один вихід: відмовитись від застарілої політики репресій і знайти нові форми співжиття з новими явищами, які вже утвердилися в нашій дійсності безповоротно. Така реальність.

Культурне життя в Україні: Західні землі: Документи і матеріали. Т. 3 (1966–1971) / упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. Львів, 2006. С. 488–489.

Не всі українські політв'язні дочекалися звільнення й реабілітації. У 1984 р. у тюремних лікарнях померли Олекс Тихий і Валерій Марченко, тоді ж покінчив життя самогубством Юрій Литвин. У 1985 р. помер Василь Стус. Після відмови радянського керівництва від практики політичного переслідування і звільнення ув'язнених у другій половині 1980-х років представники дисидентського руху активно включилися у громадське і політичне життя України. Промовистим фактом стало те, що автором Акта проголошення незалежності України став саме один із чільних представників дисидентства – Левко Лук'яненко. Після здобуття Україною незалежності колишні дисиденти займа-

Василь Стус

Розділ 4. Формування постіндустріального суспільства

лися публічною політикою, але не були інтегрованими у правлячу еліту і у другій половині 1990-х років розчинилися серед інших політичних сил.

Назвіть течії дисидентського руху. Схарактеризуйте діяльність Української Гельсінської групи. Чому історики наголошують на ідейному новаторстві УГГ?

Ad disputandum

- ✓ Історик Орест Субтельний, характеризуючи діяльність П. Шелеста і В. Щербицького, писав: «Не підлягає сумніву, що як Шелест, так і Щербицький бачили майбутнє України в світлі комуністичної ідеології та в контексті радянської системи. Жоден із них не був у змозі навіть подумати про незалежність України. І кожен являв собою яскравий приклад того жорсткого контролю, що його здійснювала Москва над керівництвом КПУ. Однак кар'єри цих двох людей указують на те, що навіть у суворо контрольованій радянській системі могли виникнути два навдивовижу різні підходи, дві різні політичні лінії щодо України. Шелест прагнув, щоб Україну трактували як автономну державу в складі реальної радянської федерації. <...> До певної міри поведінку й політику Щербицького можна уподібнити до діяльності західного менеджера. Така людина сприймає СРСР як щось на зразок величезної корпорації галузевих заводів, і якщо ними успішно (тобто задовольняючи бажання людей у Кремлі) управляти, то можна знехитися на верхівку структури правління корпорації». Об'єднавшись у групи, визначте ключові міркування історика й обговоріть їх. Наскільки вдалими, на Вашу думку, є порівняння В. Щербицького із «західним менеджером»?

Repetitio est mater studiorum

1. Укладіть у хронологічній послідовності події, які характеризують наростання в Україні кризи комуністичного режиму в 1970–1980-х роках.
2. Скориставшись електронними ресурсами, перегляньте книжку Петра Шелеста «Україно наша Радянська». Поміркуйте, чому автор обрав для викладу матеріалу форму мандрівки Україною.
3. Скориставшись додатковими джерелами інформації, зберіть відомості про членів, програмні засади та діяльність Української Гельсінської групи.
4. Як Ви розумієте поняття «системна криза комуністичного режиму»? Відповідь обґрунтуйте.
5. Розпитайте рідних і знайомих про те, як вони пам'ятають події 1970–1980-х років. Зіставте ці спогади з поглядами істориків.

§ 26. Концепція «радянського народу».

Суспільна атмосфера в Україні

1. Формування концепції «радянського народу».

Мовне зросійщення України

Поняття «радянський народ» з'явилося в середині 1930-х років під час наступу сталінського режиму на права неросійських народів (що відбувався під гаслом боротьби з «буржуазним націоналізмом»), знищення національних партійних кадрів і культурної верхівки. На офіційному рівні його вперше вжито в резолюціях XVIII з'їзду ВКП(б) (1939 р.), тоді ж

Додаток Ф.

Згадка про Оксану Мешко в підручнику з історії України для 11-х класів (автори Гісем О. В., Мартинюк О. О., Сирцова О. А., Галімов А. І.)

§ 14. Дисидентський рух

На думку деяких дослідників, праця І. Дзюби стала однією з ідейних основ подальшого розгортання українського національно-визвольного руху.

Схожий суспільний резонанс у тогочасній Україні та за кордоном здобула стаття історика Михайла Браїчевського «Приєднання чи возз'єднання?» (1966 р.), у якій автор проаналізував українсько-московський договір 1654 р. та його наслідки. Історик довів на фактах невідповідність нав'язаного в 1947 р. тогочасним керівництвом терміна «возз'єднання» фактичному змісту боротьби В. Хмельницького проти польського панування в середині XVII ст. Статтю заборонили до друку, але вона поширювалася «самвидавом». У 1972 р. стаття потрапила за кордон і була видана в Канаді без відома автора. Після цього компартійна влада позбавила М. Браїчевського місця роботи, і впродовж наступних шести років він не міг працювати за фахом.

Серед українських дисидентів і за кордоном набула популярності перша «самвидавська» стаття молодого українського журналіста В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», оприлюднена в 1966 р. Через рік він видав документальну збірку «Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців")». Обидві праці звертали увагу на несправедливість арештів та засуджень українських дисидентів у 1965—1966 рр. Примірник збірки він переправив за кордон, а уривки з неї передавали радіостанції «Свобода» та «Голос Америки». Також її надрукували в періодичних виданнях Канади, США, Німеччини. У Парижі збірку «Лихо з розуму» видали окремою книгою, за яку В. Чорновіл отримав міжнародну журналістську премію.

Проте в Україні В. Чорновіл зазнав покарання. У листопаді 1967 р. його засудили до трьох років ув'язнення за антирадянську діяльність (потім за амністією термін ув'язнення скоротили вдвічі). Вчені вважають, що В. Чорновіл започаткував **правозахисний рух в УРСР**, спрямований проти порушень тоталітарним режимом прав і свобод людини.

2 РОЗГОРТАННЯ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ. Навесні 1968 р. група представників творчої інтелігенції, робітництва та студентства звернулася з листом до керівництва країни, у якому йшлося, що закриті політичні процеси, організовані для розправи над інакодумцями, порушують права людини, гарантовані Конституцією. Зокрема, автори листа звертали

Фотографії зі слідчої справи КДБ:

- 1) Іван Дзюба; 2) Василь Стус;
3) Вячеслав Чорновіл. 1970-ті рр.

? Як інтелігенція реагувала на переслідування інакодумців і які дії вчиняла влада?

Правозахисний рух в УРСР у 1960—

1980-х рр. — складова частина дисидентських рухів. Діяльність правозахисного руху передусім була спрямована на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання тощо).

○ НАВЧАЛЬНИЙ ФІЛЬМ

rnk.com.ua/110102

Перегляньте відеоролик «Чому В. Путін боїться В. Чорновола і М. Плахотнюка» і виконайте завдання до нього.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Твори українського «самвидаву», дисидентська й правозахисна література та творчість українських письменників, заборонених в УРСР, стали доступними в багатьох демократичних країнах Заходу завдяки видавництву «Смолоскип», заснованому українськими емігрантами в 1967 р. у місті Балтимор (США). У 1968—1990 рр. воно видавало збірки поезій Ліни Костенко, О. Теліги, М. Руденка, О. Бердника, прозові твори Олеся Гончара, Б. Антоненка-Давидовича, М. Осадчого, М. Хвильового, дослідження й документи В. Мороза, В. Стуса, Є. Сверстюка, «самвидавський» журнал «Український вісник», документи Української Гельсінської групи, брошури українською та англійською мовами про українських політв'язнів. Після 1991 р. видавництво «Смолоскип» перенесло свою діяльність до України. У ньому вийшли серії книг «Розстріляне відродження», «Лауреати «Смолоскипа»» та «Вони повертаються». Із 1993 р. щороку проводили «Літературний конкурс видавництва «Смолоскип»» для молодих авторів. У 2010 р. вийшов друком енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960—1990».

увагу на відверте порушення процесуальних норм під час суду над В. Чорноволом, проти якого не виставили жодного свідка. Вони висловлювали стурбованість фактичним відновленням практики репресій інакодумців в Україні. Лист-звернення підписали 139 осіб (зокрема, І. Дзюба, В. Шевчук, М. Вінграновський, І. Драч, Ліна Костенко, В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська, С. Параджанов). Завдяки цьому та іншим протестам удалося призупинити першу хвилю переслідувань української опозиції.

Проте цькування компартійною владою інакодумців не припинилися. Улітку 1969 р. виключили з Компартії та звільнили зі служби майора радянської армії Генріха Алтуняна. Його звинуватили в зустрічах із дисидентами, читанні «самвидаву», підписанні листів на захист заарештованого генерала П. Григоренка тощо. Київський вчений-кібернетик Леонід Плющ разом із Г. Алтуняном увійшли до першої в СРСР легальної, не контролюваної владою громадської організації — Ініціативної групи захисту прав людини в УРСР, яка звернулася до ООН із листом про порушення прав людини в Україні. На початку 1970-х рр. Л. Плюща заарештували й відправили на примусове лікування.

Наприкінці 1960-х рр. в Україні розгорнули кампанію переслідування І. Дзюби за український «буржуазний націоналізм». Від нього вимагали визнати ці погляди помилковими. У 1972 р. після кількох років цькувань І. Дзюбу виключили зі Спілки письменників України.

У січні 1970 р. у Львові почали видавати «самвидавський» журнал «Український вісник». Його засновником і першим редактором став В. Чорновіл (у 1969 р. звільнений за амністією). До березня 1972 р. вийшли шість номерів журналу. У підготовці журналу брали участь В. Мороз, В. Стус, Н. Світлична, Я. Кендзьор, М. Косів, Ю. Шухевич та інші. Його примірники передавали на Захід, де їх друкували видавництва української діаспори в США, Німеччині, Великій Британії, Канаді тощо. В УРСР «Український вісник» поширювали нелегально «самвидавом».

У 1975 р. дисидент Степан Хмара розпочав видання власного варіанта «Українського вісника», який критикував колоніальну політику СРСР.

У серпні 1987 р. в умовах «перебудови» в СРСР видання «Українського вісника» як першого в Укра-

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

5 листопада 1968 р. у Києві колишній політ'язень Василь Макух здійснив акт самоспалення, протестуючи проти колонізації і російщення України та проти радянського вторгнення в Чехословаччину. «Геть колонізаторів! Хай живе вільна Україна» — із цими словами чоловік підпалив себе та попрямував центральною вулицею столиці. Перехожі від несподіванки й жаху німіли чи розбігалися. А він біг, допоки не впав на бруківку. Від отриманих опіків В. Макух помер у лікарні.

Це був перший у Новітній історії Європи акт самопожертви проти національного гноблення. Такий шлях мученицького протесту згодом обрали Ян Палах у Чехословаччині, Ілля Ріпс у Латвії, Ромас Каланта в Литві, кримський татарин Муса Мамут. 21 січня 1978 р., у 60-ту річницю проголошення УНР, український дисидент Олекса Грник спалив себе на Чернечій горі в Каневі на могилі Тараса Шевченка в ім'я захисту української мови.

Іні опозиційного до тоталітарного режиму легального літературно-художнього та суспільно-політичного журналу відновили.

У липні 1971 р. відповідно до вказівок із союзного центру в УРСР вийшла постанова «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих творів». Нею органи державної безпеки зобов'язали виявляти тих, хто виготовляв і розповсюджував «самвидав», перекривати канали його вивезення за кордон і надходження звітів антирадянської літератури. Першими в 1972 р. під час операції «Блок» заарештували В. Стуса, Л. Плюща, В. Чорновола, Є. Сверстюка, С. Параджанова, І. Світличного, С. Глузмана, В. Марченка та інших. Набули поширення «чорні списки» українських письменників і перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Розпочалися кампанії «чисток» від інакодумців у видавництвах, творчих спілках, інститутах Академії наук УРСР, закладах вищої освіти тощо. Переглядали репертуари театрів, експозиції музеїв. За деякими даними, у 1960—

ЦІКАВІ ФАКТИ

У 1972 р. органи радянської державної безпеки здійснили операцію «Блок». Під час неї в Києві та Львові було заарештовано щонайменше 20 осіб, звинувачених в українському «буржуазному націоналізмі». Приводом до арештів було затримання кур'єра українських емігрантських організацій Ярослава Добоша та його зустрічі з окремими дисидентами. Це започаткувало хвилю жорстоких репресій, унаслідок яких до кінця 1972 р. заарештували 100 осіб, а до 1974 р. — 193 особи.

Василь Макух. 1950-ті рр.

ІСТОРИЧНІ ПЕРСОНАЛІЇ

Василь Макух народився на Львівщині. За часів Другої світової війни він вступив до лав УПА, у військовій розвідці якої діяв під псевдонімом Микола. У 1946 р. В. Макух потрапив до НКВС і був засуджений на десять років каторжних робіт у Сибіру. У 1955 р. його звільнили з ув'язнення та вислали на спецпоселення. Там він познайомився з Лідією Запарою, що була засуджена за «співробітництво з німецькими окупантами» (перебувала на примусових роботах у Німеччині). Вони одружилися та переїхали до Дніпропетровська. Повертатися на захід України В. Макуху заборонили.

Ювілейна монета на честь генерала П. Григоренка. 2007 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ

Український дисидентський і правозахисний рухи розвивалися поряд з іншими опозиційними режиму національними рухами. Так, українські дисиденти й правозахисники в цей період діяли разом з єврейськими опозиціонерами компартійній диктатурі. Перші контакти між представниками української та єврейської дисидентських спільнот відбулися в 1960-х рр., а в 1970 р. розпочалося повноцінне співробітництво. Колишній член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод Йосиф Зісельс згадував, що в єврейській спільноті

з'являлося «дедалі більше розуміння того, що в умовах імперії національні рухи мають спільного ворога — комуністичну імперію».

Наприкінці 1960 — на початку 1970-х рр. у єврейському, як і інших антиімперських національних рухах СРСР, була вибудована ідеологічна структура. Виокремилися дисиденти, які зосередилися на критиці імперського режиму за порушення ним прав людини, та сіоністи, які прагнули безперешкодно виїхати із СРСР до Ізраїлю й там будувати свою державу.

1972 рр. загальна кількість учасників дисидентського й правозахисного рухів в Україні становила близько 1 тис. осіб.

Репресії 1970-х рр. завдали удару українському опозиційному руху, але не змогли його зупинити.

? Охарактеризуйте основні досягнення та невдачі Української Гельсінської групи.

Микола Руденко.
1980-ті рр.

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ГРУПИ СПРІЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД.

У 1975 р. СРСР підписав Гельсінський Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, та зобов'язався не переслідувати громадян за політичні переконання. Спираючись на цю норму, правозахисники в СРСР почали легально відстоювати право на інакодумство.

У травні 1976 р. в Москві було утворено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР, а 9 листопада 1976 р. в УРСР виникла Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ). Її очолив письменник М. Руденко, а членами-засновниками були О. Бердник, О. Тихий, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринівич, О. Мешко, М. Матусевич, П. Григоренко, Н. Строката. Головною метою УГГ вважала ознайомлення країн — учасників Гельсінських угод і світової громадськості з фактами порушень на теренах України Загальної декларації прав людини. Крім цього, у документах завданнями групи проголошували:

- стежити за виконанням владою гуманітарних статей Гельсінських угод;
- сприяти ознайомленню громадян УРСР з міжнародними стандартами з прав людини;
- домагатися, щоб на міжнародних конференціях з обговорення Гельсінських угод була присутня українська делегація;

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод, або Українська Гельсінська група (УГГ) — об'єднання діячів українського правозахисного руху, створене в УРСР 9 листопада 1976 р.

ПРАЦЮЄМО ІЗ ДЖЕРЕЛОМ

**Із Декларації Української громадської групи
сприяння виконанню Гельсінських угод (листопад 1976 р.)**

...Українська група сприяння ставить за мету:

- 1) Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини, домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.
- 2) Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акта Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.
- 3) Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Гельсін-

ських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

- 4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування в Україні представників закордонної преси, створення незалежних прес-агентств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасників і світової громадськості з фактами порушень на теренах України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою...

Парна робота в класі. Обговоріть і сформулюйте судження про важливість і доцільність оприлюднених у документі мети й головного завдання УГГ.

- вимагати акредитування в Україні представників незалежних закордонних прес-агентств.

Декларацію та Меморандум УГГ склав М. Руденко. Усі члени групи підписали декларацію власними іменами та вказали свої адреси, підкреслюючи намір діяти суто легальними методами. Однак проти них швидко розпочали репресії. У 1977—1978 рр. затримали М. Руденка, О. Тихого, М. Мариновича, М. Матусевича, Л. Лук'яненка. Зокрема, Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до десяти років таборів і п'яти років заслання. У наступні роки було репресовано й інших членів групи.

Наприкінці 1970 — на початку 1980-х рр. відбулися чергові арешти й судові процеси, організовані режимом над українськими правозахисниками. За ґратами опинилося близько 60 осіб. Не витримавши жахливих умов утримання, у таборах померли В. Стус, В. Марченко, Ю. Литвин, О. Тихий.

Завдяки українському дисидентству суспільство переконалося в необхідності створення незалежної Української держави, де будуть забезпечені демократія, права і свободи людини.

Колективна робота в класі. Які ключові виклики й труднощі стояли перед правозахисним рухом в УРСР? Як це вплинуло на його стратегії та досягнення?

Обкладинка закордонного видання журналу «Український вісник», 1980-ті рр.

Джерело: Гісем О. В., Мартинюк О. О., Сирцова О. А., Галімов А. І. Історія України (профільний рівень): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2024. С. 113-117

Додаток Х.

Зразок слайду презентації із короткою біографією Оксани Мешко

Оксана Мешко

- ❖ **Оксана Яківна Мешко** (1905-1991) — видатна українська правозахисниця, дисидентка, член-засновник Української Гельсінської групи (УГГ), чия родина зазнала нищення ще з 1920-х років.
- ❖ У 1947 році, після активного опору режиму та намагань захистити свою сестру, вона сама була **заарештована й засуджена на 10 років таборів ГУЛАГу за сфабрикованим звинуваченням**.
- ❖ Після звільнення у 1956 році та реабілітації, Оксана Мешко, мати дисидента Олеса Сергієнка, попри свій вік і життєві випробування, активно долучилася до руху шістдесятників. **Вона організовувала літературні вечори, відкрито протестувала проти арештів 1965 року та підтримувала ув'язнених.**
- ❖ Після арешту сина у 1972 році, її заяви та клопотання перетворилися на блискучі зразки правозахисної публіцистики, що переросли із захисту сина у відкриту боротьбу за права людини проти цілої імперії зла.

Оксана Мешко

- ❖ Вершиною її боротьби стало **співзаснування Української Гельсінської групи (УГГ) у 1976 році**. Після арештів більшості членів-засновників вона стала фактичною, а згодом і майже єдиною діяльною керівницею Групи.
- ❖ У похилому віці, попри постійні обшуки, тиск КДБ, замах і влаштування стеження, вона **продовжувала наполегливо працювати, поширюючи матеріали та залучаючи нових членів**. Завдяки своїй незламності та мужності вона отримала поважні прізвиська **"баба Оксана"** та **"козацька матір"**.
- ❖ У 1980 році, у віці 75 років, вона **була вдруге заарештована, ув'язнена в психіатричній лікарні та засуджена до заслання, звідки повернулася лише у 1985 році**.

**ЇЇ ЖИТТЯ СТАЛО СИМВОЛОМ НЕЗЛАМНОГО ДУХУ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В БОРОТЬБІ ЗА
НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І ГІДНІСТЬ.**

Джерело: Авторське проєктування на основі інформації із «Мешко Оксана Яківна. Персоналії. Український національний рух. URL: <https://museum.khpg.org/1113917338>»